

46

P-4

3345-p

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

КОЧ Наталя Володимирівна

Koch

УДК 811.161'81-11'81-112

**ФАУНОНИМИ У КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ КАРТИНІ СВІТУ
СХІДНИХ СЛОВ'ЯН XI-XVII ст.**

Спеціальності: 10.02.01 – українська мова;
10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2011

8195

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі російської мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
Брицин Михайло Якимович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри російської мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Мацько Любов Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри
стилістики української мови;

доктор філологічних наук, професор
Мусяк Валентина Павлівна,
Київський національний
лінгвістичний університет,
завідувач кафедри фонетики
та граматики слов'янських мов;

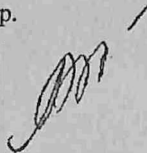
доктор філологічних наук, доцент
Межжеріна Ганна Валентинівна,
Національний авіаційний університет,
професор кафедри філологічних
та природничих дисциплін.

Захист відбудеться «6» червня о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.04 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «29» квітня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Характер лінгвістичних пошуків останніх років вирізняється тенденцією до міждисциплінарності. Традиційне мовознавство, об'єднавши зусилля з сучасними гуманітарними науковими напрямками, розширює поле своїх досліджень і по-новому осмислює глобальну проблему співвідношення мови, культури і мислення. У центрі уваги лінгвістів перебувають культурні системи і ментальності конкретних народів, зокрема східнослов'янських, у їх мовному відображенні (В.В. Аніченко, Ф.С. Бацевич, М.Я. Бридин, А.М. Булика, І.О. Голубовська, В.В. Жайворонок, А.І. Журавський, В.І. Коваль, В.В. Колесов, В.І. Кононенко, О.О. Лещинська, Д.С. Лихачов, В.А. Маслова, Л.І. Мацько, В.В. Німчук, Н.Г. Озерова, Г.П. Півторак, Н.В. Слухай, Ю.С. Степанов, О.Д. Шмельов, О.С. Яковлева та ін.).

У сучасній лінгвістиці проводиться узагальнення і систематизація принципів і механізмів вербальної маніфестації знань, а також доводиться можливість реконструкції архаїчної картини світу за допомогою методу моделювання (Ю.Д. Апресян, В'яч.Вс. Іванов, Ю.М. Лотман, М.І. Толстой, В.М. Топоров, Б.А. Успенський, Т.В. Цив'ян). На основі когнітивно-лінгвістичного аналізу концептів і категорій, репрезентованих засобами мови, досліджуються пізнавальні можливості концептуальних інформаційних систем (М.М. Болдирев, Т.В. Булигіна, С.Г. Воркачов, В.І. Карасик, В.В. Красних, О.С. Кубрякова, М.В. Піменова, З.Д. Попова, О.В. Рахліліна, О.О. Селіванова, Г.Г. Слишкін, Й.А. Стернін, В.І. Теркулов).

Одиниці лексичного рівня посідають серед мовних засобів презентації концептосфер провідне місце. Історична пам'ять народу закріплена у лексичній семантиці, де фіксується понятійний, образний та аксіологічний компоненти концепту. Суттєве значення має еволюційний розвиток семантики ключових слів культури як концептотвірних, зокрема специфічність їх синтагматичних, парадигматичних, асоціативних, дистрибутивних та інших відношень, про що свідчать результати наукових досліджень В.М. Манакіна, Г.В. Межжеріної, І.П. Михальчука, В.П. Мусієнко, Т.П. Рогожникової та ін.

Зооморфний код як один із універсальних кодів культури маніфестує за допомогою фаунонімів та концептуально суміжних із ними лексем у рамках дихотомічної семантичної моделі «природа – людина» (варіант *людина – тварина*) різнопланові фрагменти матеріального та духовного модусів буття східнослов'янського етносу періоду XI–XVII ст. У контексті антропоморфної картини світу зооморфна перспектива набуває важливого значення, що підкріплюється високою статусною позицією фауністичних концептів у архаїчній концептуальній моделі дійсності.

Актуальність дисертації зумовлена необхідністю поглибленого дослідження проблем взаємозв'язку мови, мислення і культури в рамках сучасної наукової парадигми на межі порівняльно-історичного мовознавства, когнітивістики та лінгвокультурології. Вивчення питань мовної концептуалізації та специфіки колективної свідомості (зокрема, мовної) носіїв конкретних культур у діахронному

аспекті перспективне, оскільки його результати мають важливе значення для теорії лінгвістичної концептології, що надає перевагу роботі зі статичним синхронним матеріалом сучасних мов, залишаючи без уваги їх історичну динаміку. Існуюча проблема визначає необхідність вивчення лексики як динамічної системи, що має безпосереднє відношення до формування ментальності народу.

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена також недостатнім вивченням питань історичної лексикології, яка зазвичай розглядається у порівняльно-історичному й типологічному аспектах, нерозробленістю теоретичної та методологічної бази нового напрямку у когнітології – діахронної когнітивної лінгвістики, а також вагомністю результатів історичних досліджень у когнітивній лінгвістиці та лінгвокультурології. На сьогодні відсутні комплексні дослідження архаїчної концептуальної картини світу східних слов'ян у їх генезі, що передбачають опис діахронних концептів, репрезентованих лексикою східнослов'янських пам'яток писемності XI–XVII ст.

Вибір теми дослідження зумовлений зазначеними положеннями та необхідністю цілісного комплексного дослідження концептосфер та реконструкцій моделей концептів і категорій у діахронії, що репрезентуються архаїчними мовними засобами.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дослідження з теми дисертації здійснювалося у рамках наукової теми кафедри філологічних дисциплін «Порівняльна типологія мов» (№ державної реєстрації 0108U007988), погодженої з науковими планами НДІ історії та культури східнослов'янських народів при Гомельському державному університеті імені Франциска Скорини (угода про співпрацю від 16.10.2008). Дисертаційна праця пов'язана з планом науково-дослідної роботи кафедри російської мови НПУ імені М.П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено на засіданні бюро наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України Інституту мовознавства імені О.О. Потебні.

Мета роботи полягає у системному багатоаспектному описі концептологічної моделі зооморфного фрагмента східнослов'янської картини світу XI–XVII ст., а також у когнітивно-лінгвістичному аналізі архаїчних мовних одиниць – фаунонімів та концептуально суміжних із ними лексем – як засобів презентації концептуального змісту відповідних ментальних структур (концептів та категорій).

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

1. Реконструювати фрагмент дійсності «тваринний світ» архаїчної концептуально-мовної картини світу (КМКС) через проєкцію відношень *людина – тварина*, що визначають структуру та зміст відповідних концептів і категорій.

2. Обґрунтувати введення нових понять у термінологічний апарат когнітивної та порівняльно-історичної лінгвістики у зв'язку з діахронним підходом до вивчення концептів і категорій та розробленням теоретико-методологічних засад нового напрямку у мовознавчій науці – діахронної когнітивної лінгвістики.

3. Розробити адекватну дослідницьку методику вивчення концептосфер у діахронії з метою моделювання представлених у КМКС концептами та категоріями

синтезованих знань за допомогою генеративних моделей: бінарної моделі і її різновидів та моделі, що показує процес згортання та розгортання генетично важливої інформації у свідомості людини (так званої «веерной» (рос.) моделі концептуалізації дійсності).

4. Виявити конститутивні універсальні ознаки та семантичну наповненість таких базових одиниць концептуальної картини світу, як діахронні концепти та діахронні категорії, визначити їх релевантність для історико-лінгвістичних, когнітивних та лінгвокультурологічних досліджень.

5. Описати ключові лінгвокультурні концепти та відповідні категорії, що відображають фундаментальну дуальність «людина – тварина» у східнослов'янській культурі й продемонструвати їх генетичну єдність.

6. Дослідити специфіку мовної презентації фрагмента дійсності «фауна» та засоби його вербалізації, що представлені у пам'ятках писемності східних слов'ян XI–XVII ст.

7. Провести діахронний когнітивно-лінгвістичний аналіз фауномів як концептотвірних одиниць, що передбачає дослідження їх семантики, особливостей функціонування, широти сфери використання і узгодження цих чинників із процесом формування колективної свідомості у світлі сучасних теорій когнітивістики.

8. Проаналізувати зооморфні метафори та символи як основні «точки» когнітивного референції.

9. Виявити й описати універсальні особливості «наївної» категоризації світу фауни як результату культурного освоєння дійсності давніми слов'янами.

Об'єктом дослідження є зооморфний фрагмент концептуальної картини світу, що представлений у свідомості носіїв мовного східнослов'янського ареалу XI–XVII ст. фаунонімами.

Предметом вивчення є концептуальний зміст когнітивних категорій та концептів, що представляють фундаментальну опозицію «людина – тварина», а також концептотвірні та лінгвокультурологічні характеристики, закріплені у семантиці фаунонімів.

Матеріалом дослідження слугують дані вибірки мовних контекстів із різножанрової писемності східних слов'ян, у яких реалізується інформативний зміст *фаунонімів*, із залученням матеріалів міфологічних та фольклорних джерел, а також даних народних українських, російських та білоруських говорів. У роботі використовувався матеріал словникових картотек, що зберігаються у бібліотеках і науково-дослідних інститутах України та Росії (картотека «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» та «Історичного словника українського язика» Є. Тимченка Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, картотека «Словника російської мови XI–XVII ст.» Інституту російської мови АН Росії). У дослідженні використано матеріали історичних та сучасних лексикографічних джерел: тлумачних, етимологічних, словотвірних, діалектологічних, енциклопедичних словників. Додатковим матеріалом стала низка

монографій із історії та етнографії східних слов'ян, наукові праці з економіки та зоології.

Діахронний підхід до дослідження мовних явищ, з опертям на **методи** порівняльно-історичного мовознавства, семасіології, ономасіології, доповнюючись методами концептуального аналізу й когнітивного моделювання, дозволяє фрагментарно реконструювати концептуально-мовну картину світу східних слов'ян XI–XVII ст. з великим ступенем достовірності. Необхідність логічного завершення роботи вимагала залучення синхронного підходу до опису лексичних одиниць. Для досягнення поставленої мети й розв'язання конкретних завдань у роботі застосовано загальнонаукові й лінгвістичні методи (зіставний, порівняльно-історичний, описовий, лексико-семантичний, компонентний, етимологічний). Семантико-когнітивний аналіз – один із найефективніших дослідницьких прийомів опису та моделювання діахронного концепту, за допомогою якого проводилася реконструкція семантики архаїчних номінацій. Структурний метод як загальнонауковий дозволив співвіднести культурні, природні та мовні опозиції, що є основою бінарного моделювання концептуального простору. Застосування комплексної методики дослідження концептів, що передбачало одночасне використання кількох методів та прийомів, має своє обґрунтування: багатоаспектний опис концептів, категорій та їх мовних репрезентацій у діахронії дозволив повно представити зміст і структуру одиниць свідомості, а також виявити їх ахронічні семантичні константи та мінливі смислові компоненти. Комплексний методологічний підхід до дослідження архаїчної лексики дав змогу встановити єдиний семантичний континуум мови, мислення і культури, апробувати нові підходи до вивчення мовного матеріалу в діахронному аспекті.

Методологічною основою дослідження є системний підхід до опису ментальних та мовних явищ у діахронії. Теоретичним підґрунтям роботи слугують фундаментальні положення порівняльно-історичного, загального та прикладного мовознавства, лінгвістичної філософії, психології, культурології та когнітології. Вони знайшли відображення у лінгвістичних ідеях В. фон Гумбольдта, А.Я. Гуревича, М.П. Драгоманова, В.В. Колесова, К. Леві-Строса, Д.С. Лихачова, Ю.М. Лотмана, О.О. Потебні, Ю.С. Степанова, Б.А. Успенського і постулюють принцип єдності мови, мислення та культури. Теоретичну базу дослідження складають положення теорії системності лексики (І.К. Білодід, М.Я. Брицин, Л.А. Булаховський, О.М. Булика, С.Ф. Карський, М.В. Крушевський, Б.О. Ларін, І.І. Срезневський, М.М. Покровський, В.М. Русанівський). Реальне існування когнітивних структур свідомості, що презентуються мовними засобами і об'єктивуються словом, приймається як методологічна основа інтерпретації концептуального змісту лінгвокультурних концептів, категорій та їх лексичних репрезентацій (А.П. Бабушкін, А. Вежицька, В.З. Дем'янков, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, О.О. Селіванова та ін.).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше розроблено теоретико-методологічні основи когнітивної лінгвістики у діахронному аспекті. Залучення когнітивного підходу до аналізу мовного матеріалу, окресленого

конкретним хронологічним зрізом XI–XVII ст., дозволило вмотивовано представити експлікацію загальної концептуально-мовної моделі світу східних слов'ян, виділити її ізоморфні універсальні когнітивні та мовні риси, що свідчать про первинну генетичну єдність національних картин світу українців, росіян і білорусів. Уперше введено нові поняття, що поєднують класичну методику аналізу історичного мовного матеріалу та сучасні наукові методи. З метою розробки теоретико-методологічних засад нового напрямку в мовознавстві – *порівняльно-історичної (діахронної) когнітивної лінгвістики* визначено дефініції термінів: «діахронний концепт», «синхронний концепт», «ахронічний концепт», «рефреймінг культурного контексту», «когнітивний концентр», «концептуальний тригер», «семантичний квартеріон» та ін., а також обгрунтовано принципи побудови моделей діахронного концепту, розроблено типологічні різновиди відношень між компонентами бінарного концепту. У роботі виділено наявні універсальні ознаки базових одиниць концептуальної картини світу східнослов'янської спільноти на прикладі фрагмента дійсності «фауна» в контексті антропоморфної картини світу, виявлено способи їх вербалізації. Новою в теоретико-методологічному плані є розробка методики моделювання концептуального простору за допомогою семантичних протиставлень, репрезентованих словесними опозиціями, що представляють дуальність *людина – тварина*. Уперше запропоновано аналіз специфічних лінгвокультурних фауноконцептів на основі бінарного моделювання інформації, які не були предметом спеціального когнітивно-лінгвістичного дослідження.

Наукова новизна дисертації визначається також її актуальною проблематикою, що пов'язана з визначенням активної ролі мови у становленні ментальності народу. Новизну становлять і висновки про можливість когнітивного дослідження мовного матеріалу у діахронії.

Теоретичне значення роботи полягає у подальшій розробці інтегрованого підходу до опису й порівняння концептуальних і мовних картин світу, а також лінгвокультур у діахронії. Теоретичні положення дисертації можуть бути використані у дослідженнях із діахронної когнітивної лінгвістики, вони сприятимуть розробці її теорій концептуалізації й категоризації дійсності, теорії та методики когнітивно-семантичного аналізу слова. Теоретична значущість дисертаційного дослідження полягає також в обгрунтуванні можливості застосування основних теорій когнітивістики до вивчення архаїчного лексичного фонду. Теоретично важливою є розробка понятійно-термінологічного апарату, який може бути використаний у дослідженнях концептуальної картини світу і способів її презентації. Робота відкриває перспективи для порівняння аналогічних фрагментів дійсності, представлених у різних мовах, із урахуванням особливостей їх хронологічного функціонування. Запропонована методика дослідження може бути реалізована у процесі вивчення різноманітних універсальних категорій та концептів картини (моделі) світу як у діахронії, так і синхронії. Цінність дисертації полягає у тому, що її результати можуть бути використані у подальшій розробці лексикографічної теорії. Опис історії слів, що функціонують у цілісних семантичних інформаційних системах, як вербалізаторів концептів і категорій – основа створення

фундаментальної історико-лінгвістичної праці про генезу картини світу східних слов'ян.

Практичне значення отриманих результатів убачаємо у можливості використання теоретичних положень і висновків, що містяться в ній, у процесі діахронного вивчення східнослов'янської лексики та мовних фрагментів як презентантів різноманітних концептосфер. Дослідження етнічної генези концептосфери важливі для практичних цілей удосконалення методики вивчення пам'яток писемності у лінгвокультурологічному та когнітивному аспектах. Цінність дослідження полягає також у тому, що його результати можуть знайти застосування в практиці викладання таких теоретичних дисциплін, як порівняльна типологія східнослов'янських мов, порівняльно-історична лексикологія, загальне мовознавство, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика. Ілюстративний матеріал, представлений у дисертації, може бути використаний у лексикографічних довідниках та історичних словниках. Презентовані в Додатках описи концептів і категорій у їх мовному відображенні можуть слугувати практичним матеріалом у роботі лексикографів, увійти до складу узагальненої лексикографічної праці – історичного тлумачного словника концептів східнослов'янської культури. Перспективним є створення словника вербалізаторів концептів східнослов'янської концептуальної картини світу певних хронологічних зрізів. Практичне значення роботи також полягає у можливості використання матеріалів дисертації у викладанні спецкурсів із когнітивної лінгвістики та когнітивної психології для студентів і магістрантів філологічних спеціальностей.

Апробація результатів дослідження проводилась протягом кількох останніх років. Основні положення роботи були викладені у виступах на наукових конференціях із питань мовознавства і низці публікацій з теми дисертації. Основні теоретичні положення і практичні результати дослідження апробовані під час доповідей, що обговорювались у режимі Інтернет-форумів, на науково-практичних конференціях міжнародного, вітчизняного й регіонального рівнів в Україні (Миколаїв 1994, 2008, 2009, 2011, Дніпропетровськ 2004, Кіровоград 2009, 2010, 2011, Луганськ 2009, 2010, Горлівка 2009, Івано-Франківськ 2009, Запоріжжя 2010, 2011, Харків 2010, Одеса 2010, Черкаси 2010, Київ 2010, Бердянськ 2010, Херсон 2010, 2011, Острогоз 2011) і за кордоном (Білорусія: Гомель 2007, 2009, Барановичі 2009; Росія: Іркутськ 1998, Тобольськ 2008, Тамбов 2010, Мурманськ 2010, Красноярськ 2010; Польща: Жешув-Чудець 2005), на наукових семінарах (Київ 1996), засіданнях відділу російської мови Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України (Київ 2009, 2010), засіданнях кафедри російської мови НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ 2008, 2009, 2010, 2011).

Матеріали і висновки дисертації обговорені на засіданнях і наукових семінарах кафедр філологічних дисциплін і філологічної підготовки Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Результати дослідження використано у викладанні курсів загального мовознавства, сучасної української мови, сучасної російської мови, спецкурсів, у написанні студентами наукових робіт.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено в 50 опублікованих роботах, серед яких монографія «Генезис восточнославянской концептосферы в языковом и культурном отражении (эволюционное развитие дуальности человек – животное: на материале мифологии, фольклорных источников, памятников письменности XI–XVII вв.)» (Миколаїв: Іліон, 2010. – 25,57 друк. а.), у статтях, надрукованих у провідних спеціалізованих наукових журналах і наукових збірниках України і зарубіжних країн (Росія, Білорусь), із них у фахових наукових виданнях ВАК України – 23 статті одноосібного виконання.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, додатків, до яких входить ілюстративний матеріал, список першоджерел і термінологічний словник. Текст дисертації – 435 сторінок, загальний обсяг – 711 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність та вибір теми дослідження, визначено мету й завдання дисертації, об'єкт, предмет, джерела та методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено відомості про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі «**Теоретичні питання діяхронної презентації знань: моделювання структури та змісту діяхронного концепту за допомогою концептотвірної лексики**» розглянуто особливості формування й розвитку діяхронного концепту як сховища генетично вагомої інформації; обґрунтовано введення нових термінологічних понять, пов'язаних із модлюванням концептосфери загалом і концепту зокрема.

У § 1.1. «**Визначення концепту та аналіз концептотвірних номінацій у світлі проблеми співвідношення мислення, мови та культури**» ставиться проблема реконструкції давніх моделей світу за допомогою культурних концептів, презентованих архаїчною концептотвірною лексикою. Когнітивні методи вивчення мовного матеріалу, доповнюючи традиційні, дозволяють проаналізувати ментально-мовні типології, порівняти мовні явища з критеріями пізнання світу, виділити когнітивно-мовні універсалиї як точки перетину культур у конкретних концептосферах.

Теорія і методика діяхронних досліджень мовного матеріалу в сфері когнітивної лінгвістики – нерозвинена галузь наукової діяльності. Розробка нового понятійного апарату пов'язана з усвідомленням когнітивних категорій і концептів у рамках порівняльно-історичного мовознавства та проблемою адаптації термінології діяхронної лінгвістики до теорій когнітивістики, а також із необхідністю створення нового напрямку в мовознавстві – *порівняльно-історичної (діяхронної) когнітивної лінгвістики*.

Представляючи *структуру лінгвокультурного концепту* як таку, що має багатопаровий концентричний характер, ми оперуємо терміном «концентр», який розуміється як *когнітивний прошарок, однорідний за тенеозою та різнорідний за*

формою презентації (зокрема мовних) окремої сфери знань, що концентрують у своїх когнітивних структурах генетично вагому для носіїв мови культурно-історичну інформацію. Вивчення структури ядра та інформаційного поля діахронного концепту (далі DK) вказало на необхідність виділення у ньому вихідного, базового міфологічного (дописемного) концентру, що має відношення не тільки до механізмів свідомості, а й підсвідомості. На ньому базується такий концентр концепту, що репрезентується окремими лексемами та цілісними писемними дискурсами.

Структура концепту має активну (приядерну) та пасивну (віддалену) інформаційні зони. Активна зона концепту (далі ASK) відрізняється чітко вираженими динамічними процесами у свідомості людини, зумовленими актуальністю та необхідністю інформації. Ядро концепту у вигляді інтегрованих в одне ціле протиставлених смислів виконує роль контролюючого елементу конкуруючих ментальних структур свідомості та містить, завдяки своїй універсальності, немарковану, унормовану в конкретному хронотопі інформацію. Подальший розвиток конфлікуючих компонентів концепту проходить або шляхом «згортання» значень, або шляхом їх виділення в структурно самостійні одиниці. Конфлікт та напруженість між смислами, що конкурують один з одним, також розв'язується за допомогою медіативних засобів (метафор, символів, заміни опозицій). У випадку недостатніх можливостей проміжної ланки «народжується» новий концепт або субконцепт, розщеплюючи двовершинне ядро й поле первинного концепту на дві частини. Презентанти ASK характеризуються широким семантичним полем, до якого входять приядерні мовні одиниці, які взаємодіють з одиницями пасивної зони, іноді ці одиниці міняються місцями. Рухливість та переривання меж ASK забезпечують уходження одних смислових компонентів і вихід інших за межі зони. Незважаючи на можливість уходження в концепт індивідуальних значень, *концепт є продуктом колективної свідомості й (особливо його генетичний шар) невідчужливий волі окремого носія культури та мови.*

Концептуальна картина світу співвідноситься з мовною картиною світу передусім за допомогою лексем. Історичні контакти кількох мов або діалектів однієї мови спричиняють їх взаємодію та взаємовплив на світоглядному рівні. Схоже буття, відображене у тотожних структурах свідомості, урізноманітнюється специфічними особливостями кодування знань у конкретній мові. Тотожні та відмінні риси встановлюються за допомогою аналізу лексичної семантики. Вивчення пам'яток писемності розкриває глибинні процеси формування й розвитку лексичного фонду східнослов'янських мов, де лексеми в єдності з невербальними культурними знаками виступають у ролі *концептотвірних одиниць*. Специфіка мовної презентації архаїчного концепту полягає у наявності 1) багаточисельних синонімічних та варіативних рядів слів, що презентують концепт, та боротьбі між членами таких парадигм за статус ключової лексеми; 2) семантичних трансформацій слів під впливом екстралінгвальних чинників; 3) тісної взаємодії між номінаціями та номінованими об'єктами.

Визначення концепту як ментальної одиниці інформаційного соціального коду свідомості ґрунтується на усвідомленні знака як двосторонньої психічної суті й базується на положеннях трансформаційної граматики. Глибинні та поверхневі структури концепту є психічними за своєю природою. Основним мовним репрезентантом глибинних структур є лексема як одиниця, семантична структура якої містить поняття. Крім цього, вербалізаторами концептів можуть слугувати прецедентні тексти, стійкі вислови, окремі морфеми.

У § 1.2. «*Особливості моделювання архаїчної концептосфери*», що включає п. 1.2.1. «*Поняття діахронного та синхронного концепту*» і п. 1.2.2. «*Культурно-мовні універсалії та ахронічний концепт*», введено та обґрунтовано терміни «діахронний концепт», «синхронний концепт», «ахронічний концепт», «веерная (рос.) модель концепту». Визначення дефініцій цих понять базується на положенні: інформація, одного разу сприйнята свідомістю (особливо та, що вербально закріплена), залишається в ній назавжди. Моделювання *діахронного (архаїчного, парахронічного, ідіодіахронічного) концепту* як базового, генетично первинного виду концепту, що визначає хід концептуалізації картини світу й об'єктивується словом, здійснюється на основі аналізу семантики концептотвірних мовних одиниць. Структурно такий концепт розглядається як *єдність протилежностей, що представлена у вигляді біномного механізму збереження та генерування інформації*.

Базовим поняттям дослідження є термін «веерная (рос.) модель концепту» (далі ВМК), назва якого, по суті, метафорична. Спресований часом ДК зберігається як потенція у колективній свідомості носіїв мови завдяки сформованій мовній картині світу. Модель окремого ДК (як і всієї концептосфери) можна побудувати як ВМК, що *показує ступінь спресованості інформації у різні часові періоди й потенційну можливість рекурсії будь-якого елемента знань, об'єктивованого мовними одиницями та знаками інших семіотичних систем*. ВМК, крім поняття ДК, включає в себе поняття *синхронний* (далі SK) та *ахронічний* (далі АК) концепт. Об'ємність і рухливість ВМК дозволяє продемонструвати генетичне накопичення інформації, ступінь її використання у певний синхронний період, а також взаємозв'язок та взаємозалежність тематично пов'язаних концептів. ВМК розглядаємо як генетично згорнуту інформаційну програму, інакше – систему, отриману нами від минулих поколінь у вигляді генетичного (історичного) коду. У рамках моделі «текст – смисл» ВМК інтерпретуємо як мінімальну семіотичну структуру, до складу якої входять вербальні та невербальні знаки, що генерує нову інформацію під час зберігання й трансформування старої. Саме ця програма визначає логіку розвитку когнітивно-мовного значення слова в історії як основної інформаційної одиниці. Тому мова, і зокрема її архаїчний лексичний фонд, є тим матеріалом, що виробив генетичний код як систему акумуляції інформації у діахронії. Реалізація та актуалізація такого коду в майбутньому «транслюється» через SK. ВМК дозволяє змоделювати різні сфери знань, де мова (починаючи з її дописемної форми існування) перетинається з часом і простором. *Концепція ВМК пропонується як одна із теорій зберігання й пошуку (продуктування) інформації у свідомості людини*.

VMK визначає особливі функції DK за схемою *аккумуляція – відтворення – трансляція*, що полягають у: 1) здатності акумулювати інформацію; 2) здатності до відтворення, у тому числі регенування інформаційних структур; 3) трансляції архаїчного інформаційного блоку, частіше у вигляді біномної схеми як мінімального механізму зберігання й передачі знань і досвіду в колективній та індивідуальній свідомості.

Синхронний концепт є результатом синхронного підходу до опису концептуальної картини світу, а синхронію розуміємо як умовне виділення одного історичного етапу в розвитку мови, а саме в нашій роботі: *стан сучасних національних східнослов'янських мов*. SK визначаємо як *функціональний концепт*, і в цьому значенні він насамперед є фактом мовлення (реалізації в мовленні), а не мови, фактом живої комунікації. Такі концепти відображають смисл, актуальний для сучасного стану свідомості носіїв мови, час від часу оновлюючи архаїчні інформаційні коди. Багатошаровість SK відображена у свідомості сучасних носіїв мови, гетерогенність їх компонентів часто представлена у парадоксальному поєднанні останніх наукових знань і давніх архаїчних забобонів, що походять із міфологічного минулого. Актуалізація генетичних інформаційних ресурсів, що знаходяться в DK, відбувається в SK залежно від змін на аксіологічній шкалі суспільства. Звернення до поняття SK пов'язане з позицією на DK й SK як *якісно різні одиниці свідомості*. Останній вид концепту *утворюється в результаті кількісних інформаційних накопичень, що припускають якісний стрибок, який проявляється у свідомості через генерування нової інформації, що витікає з попередньої, однак має свої смисли і володіє певним ступенем передбачуваності через зберігання основного механізму передачі відомостей*. Основним (універсально міжкультурним) кодом перекодування архаїчної інформації в сучасну є семантична опозиція, що сформувалась ще в пралогічних і міфологічних структурах свідомості. Культурна традиція представленості знань у вигляді єдності протиставлених понять зберігається у SK імпліцитно та за допомогою експліцитно виражених словесних опозицій.

Важливою особливістю SK у межах VMK є збереження в його структурах архаїчної інформації у діалектній лексиці, семантиці застарілих слів та фразеологізмів у літературній мові (часто стилістично маркованих). Такі одиниці у поєднанні з невербальними історичними артсфактами – своєрідні «точки повернення» до DK, які свідчать про збереження у свідомості людини проміжного коду між DK та SK й акумулятивності першого типу концепту. Зокрема, застаріла семантика слова *живот* у значеннях «тварина», «свійська худоба», «власність», «багатство» продовжує функціонувати в свідомості носіїв діалектного мовлення: укр. *животина*, гуц. *живина*, рос. *живот* (арханг., яросл., курськ., орл., олон., колимськ.), блр. *жывёліна*; також пор.: укр. *животинник* «той, хто скуповує худобу», рос. *животчик* «той, у кого багато худоби, власності взагалі», «багата людина», *животный человек* «у кого багато хутра», *животинничать* «торгувати скотом», укр. бойк. *живний четверг* (живник) «страстний четверг», рос. *он из него последние животы*

вматываает, без животов тягла не потянешь, книга живота (аналогічно: див. історію концептотвірних номінацій *куна, білка, статок, добиток* та інш.).

Ахронія (панхронія) як підхід до явищ мови, що виключає фактор часу із лінгвістичного дослідження (явища є незмінними і виявляються на кожному етапі розвитку мови), допускає наявність *ахронічних (панхронічних, зномічних) концептів* або *ахронічних концептуальних компонентів* (далі АКК), що презентуються універсальними знаками, в тому числі мовними. Існування АК та АКК ґрунтується на здатності людської психіки, незважаючи на різні способи життя, відображати світ у вихідних універсальних категоріях. Найбільш яскраво АК представлені у міфологічній та християнській концептосферах як системі знань та ціннісних настанов суспільства у контексті первісних уявлень про космос і релігію.

У § 1.3. «*Специфіка концептів у діахронії у процесі концептуалізації східнослов'янської культури XI–XVII ст.*», що включає п. 1.3.1. «*Генетичний підхід до дослідження концептів*» і п. 1.3.2. «*Діахронний концепт як одиниця архаїчної свідомості*», доведено існування DK і SK як *якісно різних одиниць свідомості*. DK щодо більшості SK, передусім, є історично (хронологічно, генетично) *первинними*. *Вторинні* SK утворюються в результаті трансформації первинних, тобто семантичної зміни основної, базової моделі. Зміни можуть мати різний характер: від найсуттєвіших у ядерній структурі концепту до змін у зонах інформаційного поля. Самостійні SK відрізняються від похідних SK тим, що мають самостійне ядро-поняття, незалежне від ядра DK (йдеться про поняття, що виникли порівняно недавно і відображають сучасні досягнення науки та виробництва). У зміст SK можуть свідомо включатись нові або виключатись старі семантичні характеристики, що використовують попередню форму вербалізації або вимагають створення нової. Якщо ці характеристики принципово значущі, то такі концепти отримують статус самостійних і суттєво відрізняються від «батьківських» ментальних одиниць свідомості.

Відмінності DK від SK зумовлені дією екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників. До основних зовнішніх умов відмінностей належать: епохальність культурних етапів розвитку людства, корінні зміни соціальної структури суспільства, однорідності/неоднорідності етнічного складу населення держави; зміни форм історичної спільноти людей (плем'я → народ → нація), ідеології (зокрема, релігійної), аксіологічної шкали суспільства загалом, характеру наукового й виробничого прогресу, економічних зв'язків із іншими країнами, культурних запозичень, включаючи мовні, особливостей мовних контактів, умов розвитку державних інститутів (юридичних, виховних, навчальних), природних умов існування; поява писемності тощо.

До внутрішніх умов відмінностей належать: специфічна діяльність людської колективної та індивідуальної свідомості в історії, зміна механізмів мислення (від наочно-образного до логічного, від конкретного до абстрактного), дія діалектичних законів мислення; особливості розвитку структури конкретної мови, необхідність удосконалення мовної системи, її збереження як комунікативного механізму; дія внутрішніх мовних законів і тенденцій, часто антиномічних за своїм характером

(закон аналогії, тенденція до конкретизації та абстрагування елементів мови, тенденція до інтеграції та диференціації мовної структури і мовних функцій, тенденція до економії мовних засобів та ускладнення, збагачення мови, тісна взаємодія з іншими знаковими системами під час зберігання своєї автономності) і ін.

Методика дослідження DK включає такі основні етапи: опис семантики ключового слова, що передбачає прояснення його внутрішньої форми, аналіз парадигматичних, синтагматичних, ієрархічних відношень ключової номінації з концептуально суміжними лексемами та знаками невербальних семіотичних систем, визначення можливих трансформацій вербалізаторів концепту у діахронії, інтерпретацію первинних і вторинних значень (семного складу) репрезентантів за допомогою визначення їх дискурсивного функціонування. Важливим етапом дослідження концепту є фіксація засобів його мовного вираження у діалектному та професійному мовленні. Комплексний опис концепту проводиться з урахуванням фонових знань та змін культурного контексту. Дослідження концептуально пов'язаних із DK діахронних категорій базується на вияві частотних класифікаційних характеристик і визначенні за цими характеристиками загальних (універсальних) ознак відповідного концепту. На основі комплексного аналізу семантики вербалізаторів концептів виокремлюються когнітивні ознаки останніх. Діахронне дослідження концептуальних полів лінгвокультурних концептів суттєво відрізняється від аналогічного дослідження у синхронії, що пояснюється різницею характеру відношень між компонентами мотивувального полісистемного поля DK та вторинного мотивованого поля SK.

Відмінності між DK і SK стосуються *змін характеру відношень усередині структури концепту* (зокрема, між компонентами бінарного концепту). Одним із основних показників якісної зміни змісту концепту є переміщення периферійних компонентів інформаційного поля в ядро, а ядерних «атомів» значення у віддалену, пасивну зону, що, наприклад, демонструє аналіз концептів ТВАРЬ, ЖИВОТ, а також опис трансформацій *верху – низу, правого – лівого, свого – чужого* й ін. в сакральній сфері, де хтонічна сутність може посісти місце верховного божества і навпаки, «свій» стати «чужим», «чужий» – «своїм» тощо. Під час порівняння структури DK і SK з'ясовується, що насиченість словесних компонентів у відповідних полях і, що найважливіше, їх семантичні відмінності визначають їх якісно різну природу. Характер відмінностей виявляється на формально-змістовому та функціональному рівнях (в останньому випадку дуже важливий ціннісний статус концепту в конкретній концептосфері визначеного хронотопу).

DK та SK розглядаємо як системне явище на основі того, що: 1) хоча такі концепти є продуктами різних епох, формацій, які мають свою, особливу аксіологічну модель світогляду, вони реалізують свою інформативну наповненість як ланки однієї культурної традиції; 2) функціонування DK (як первинних, базових ментальних утворень) і SK (як вторинних ментальних структур) – якісно різних одиниць свідомості, що мають неоднаковий ієрархічний хронотопний та ціннісний статус, взаємозумовлено їх належністю до спільної для східнослов'янського етносу колективної свідомості; 3) об'єм концептуального змісту й структура цих

різночасових одиниць нетотожні, але мають одну семантичну основу; 4) відповідні DK і SK мають різницю в семантиці ядра та суттєві трансформації в інформаційному полі, але структурно концепт розглядається як єдність універсальних протилежностей, представлених у вигляді біномного механізму збереження і генерування інформації, що об'єднує DK й відповідний йому «дочірній» SK (структурні відмінності DK і SK полягають у наявності якісно різних концентрів і різній комбінаториці одних і тих самих семантичних складових як ядра, так і інформаційного поля концепту).

У § 1.4. «*Глибинні й поверхневі структури концепту. Семантичні трансформації*» розглядаємо основні семантичні трансформації як усередині концепту, так і трансформації переходу від DK до SK у результаті накопичення кількісних інформаційних відмінностей.

Безпосередні складники *генеративної моделі концепту* – універсальні бінарні семантичні опозиції, що визначають основні значеннєві характеристики ментально-мовного утворення свідомості. Відмінності у глибинних структурах (ГС) свідомості виникають при комбінуванні ментальних конструктів, що через поверхневі структури (ПС) виражається за допомогою семантичних трансформацій лексичних засобів мови. Мова дозволяє організувати компоненти концепту у лінійні горизонтальні (синхронні) й вертикальні (діахронні) ряди, а також акумулятивні семантичні пучки, що дають змогу вивчати концепт на рівні ПС.

Зв'язок між ГС та ПС концепту презентується у вигляді різних трансформацій. Виділені трансформації *генералізації, опущення, перекручення, симетрії, асиметрії, аплікації, зміщення* характеризують як структуру самого DK (імпліцитні), так і процеси переходу DK у відповідний SK (експліцитно медіативні). Зафіксовано випадки, коли різні види трансформацій відбувались практично одночасно, нашаровуючись один на одного. Наприклад, SK відрізняється від DK заміною конкретизувального розчленованого поняття на синтезоване за допомогою однослівної номінації (укр. *бик неук* → *неук*, рос. *белка накопчица* → *накопчица*), що свідчить про накладення трансформацій генералізації та опущення.

Трансформаційні процеси, які могли мати різний характер і які активізувались на межі XVII ст., простежуємо при змінах у семантичній структурі репрезентантів DK, що звужувалась або розширювалась за рахунок появи додаткових значень, наприклад, використання назв тварин (їх хутра) як назв грошей. При збереженні меж структури могли відбуватись аналогічні внутрішньоструктурні зміни: розширюватись або звужуватись одне (або декілька) з лексичних значень слова (*куни* «гроші» і *куни* «гроші, які дають у ріст, у борг»). Під час «консервування» інформації у DK окремі значення лексем та їх похідних архаїзувались (назви тварин у значенні «податок», «гроші»: *куниця, білка, вевериця, векша, баран, боброве* та ін.; фаунонім як символ у релігійному дискурсі: *агнець, вівеця, вовк, лев, єдиноріг* тощо).

Трансформації аналогічного SK полягають у: 1) збереженні семантичної структури за умови переструктуризації (зміни статусу) значення (значень), що виражалось, наприклад, у архаїзації семантики (*вовк* «відступник від християнської

віри»); 2) виключенні будь-якого значення (значень) із активного ментально-мовного простору (трансформації назв хутра як грошей та видів податку); 3) зміні структури концепту за рахунок появи нового значення або суттєвої трансформації старого значення його вербалізаторів (рос. *агнец*, укр. *овча*, блр. *баранок*– Ісус Христос). Також були можливі різні комбінації названих змін.

Специфіка семантичних трансформацій СК в українській, російській та білоруській мовах (на рівні ПС) виявляється при вивченні народного мовлення, фразеологічних зворотів, а також у випадку актуалізації релігійних та інших так званих «спячих» (рос.) смислів (термін Ж. Дерріда) у сучасному суспільстві (концепт-знак АГНЕЦ/ОВЦА, ВОЛК/ОВЦА и т.п.).

Таким чином, *концепт* – це психічна ментально-чуттєва сутність, структура якої включає глибинні та поверхневі компоненти, що підлягають у діахронії семантичним трансформаціям, у результаті яких концепт може змінювати свою інформаційну якість.

У другому розділі «Бінарне моделювання когнітивних і мовних структур як основа концептуалізації світу» обґрунтовано наявність бінарної моделі представленості знань і досвіду в свідомості людини. Концептуальний зміст моделі проілюстровано на прикладі еволюційного розвитку семантичної дуальності *людина – тварина* з використанням пам'яток писемності XI–XVII ст. (переважно, релігійних дискурсів) із залученням матеріалів східнослов'янської міфології та фольклору.

У § 2.1. «*Поняття бінарної моделі. Бінарний концепт*» уведено та обґрунтовано поняття «бінарна модель концепту» («бінарний концепт»). Створення бінарної концептуальної моделі стало можливим завдяки існуванню універсальних ментальних протиставлень і семантичних природних та концептуальних (культурних) опозицій. Особливе значення в дослідницькій практиці має міфопоетична модель світу, яка відображає системні уявлення про світ у контексті певної культурної традиції. Бінарна модель як інструмент пізнання дозволяє структурувати як ядро, так і функціональне поле концепту, виділяючи у ньому протиставлені один одному ключові компоненти, що мають загальні та інваріантні концептуальні ознаки. Концептуальну модель пізнання зручно вибудувати й описати за допомогою бінарних концептів як *самостійних ментально-чуттєвих утворень дуального інформаційного культурного коду*.

Представлена модель бінарного концепту, що проєктується на модель усієї концептосфери, є ментально-мовною, синхронно-діахронною і має низку особливостей. У центрі всього концептуального простору знаходиться протиставлення *людина – тварина* як проєкція дуалістичного розуміння бінарних гіперконцептів ЛЮДИНА/ПРИРОДА, ЛЮДИНА/ТВАРИНА, ЖИВЕ/НЕЖИВЕ, які реалізуються у пралогічному, міфологічному та інших типах мислення. Динамізм міфологічної опозиції *людина – тварина* проявляється у постійному семантичному «балансуванні» крайніх точок бінарності, схиляючись то в одну, то в іншу сторону, нерідко – в сторону «тварина». Тільки християнство «вирівнює» цю асиметрію, а потім схиляє шальки терезів на користь поняття «людина».

У § 2.2. «Когнітивна реальність ментальних протиставлень та протилежностей» розглядаємо філософські й психологічні підстави бінарного моделювання дійсності та структур пізнання. Систему описаних дихотомічних опозицій кваліфікуємо як вихідну модель, у якій задані бінарності виконують роль базових елементів концептів, правила комбінації яких визначаються дією екстралінгвальних й інтралінгвальних чинників. Бінарні семантичні опозиції розглядаємо як елементарні змістові ланцюжки концепту, який побудований за принципом дуальності та являє собою єдність смислових протилежностей.

У § 2.3. «Мовна репрезентативність когнітивних протиставлень: дихотомічність мовних опозицій» аналізуємо смислову наповненість біномної схеми, що забезпечується одиницями мовної системи, насамперед лексичного ярусу, що проявляється на рівні відносин між протиставленими номінаціями. Численні репрезентанти парахронічного концепту у вигляді мовних опозицій, що маніфестують певні ідеї, поняття і знаходяться в глибинних структурах, є дослідницькою базою, яка дозволяє реконструювати ментальний та культурний простір соціуму в динаміці.

У § 2.4. «Універсалізм фундаментальних культурних дуальностей», що включає в себе п. 2.4.1. «Особливості медіатизації східнослов'янської культури» та п. 2.4.2 «Медіативність та проєктивність зооморфної метафори», у контексті східнослов'янської культури визначаємо роль дуальних моделей, що ґрунтуються на базовому наборі культурних опозицій універсального характеру. Особливістю двополюсного за природою інформаційного поля східнослов'янських концептосфер є наявність або відсутність культурно специфічних семантичних медіаторів. Розуміння тернарних семантичних опозицій пов'язано з появою середнього медіативного компонента, що врівноважує протиставність крайніх членів бінарності й виступає як нейтралізуювальний засіб, у результаті чого виникає *концептуальний (семантичний) тригер*. Концептуальний тригер можна розглядати як систему другого рівня по відношенню до первинної бінарної опозиції. Середній елемент у формі іншої опозиції, метафори, символу тощо підтримує рівновагу й стійкість крайніх членів опозиції, і якщо останні універсальні й відносно стабільні, то посередникові залежно від умов реалізації та функціонування базової бінарності доводиться змінюватись, трансформуватись, а іноді й поступатися місцем іншим медіаторам. Тому концептуальний тригер статичний і динамічний, постійний та мінливий одночасно, тобто є об'єктом діахронії та синхронії.

Як семантичний медіатор особливу роль виконує метафора. У дослідженні *зооморфної метафори*, що входить у бінарні концептуальні моделі як основний репрезентант концепту й виконує роль медіативної ланки (тварина – зооморфна метафора – людина), використано теорії, що представляють цей троп як імпліцитне та експліцитне когнітивно-мовне протиставлення, особливий ментальний конструкт – синтезатор знань із різних галузей. У діахронному аналізі метафори залучається культурологічна концепція дуального моделювання культур і психоаналітична концепція психологічної проєкції, відповідно до якої метафора виконує функцію заміщення.

У § 2.5. «*Типологія бінарних концептів*», який включає п. 2.5.1. «*Бінарні, тернарні, кватерні моделюючі структури концепту*» та п. 2.5.2. «*Семантичний кватеріон як ускладнений варіант моделі концепту*», обґрунтовано створення адекватної дослідницької методики вивчення концептуальної картини світу, що передбачає, крім уведення поняття «бінарний концепт», розробку *типології бінарних концептів* як самостійних цілісних одиниць свідомості. Бінарні концепти класифікуються за типом логічних і семантичних відношень між їх опозитивними конструктами на *комплетивні* (АГНЕЦ/ОВЦА), *комплементарні* (ВОЛК/ОВЦА), *конверсивні* (різновид *культурно конверсивні*: СВОЙ/ЧУЖОЙ) і представляють два види протилежностей – контрарну та контрадикторну. Фаунонімічні концепти характеризують *контрарні* (*градуальні*), *меронімічні* та *гіпонімічні* відношення між членами словесної опозиції, яка їх репрезентує. Специфіка представленого фрагмента дійсності «тваринний світ» зумовила концептуальне змішування описаних типів концептів, а контекстуальний аналіз дозволив констатувати їх укладення у різні концептосфери. Характер опозиції, побудованої на основі парадигматичних відношень, може змінюватись у синтагматичі: наприклад, *вовк/вівця* (*покірна*) і *вовк/вівця* (*паршива*). У першому випадку спостерігається комплементарна протилежність, у другому – комплетивна.

Інтерпретація контексту допомагає з'ясувати статус компонента бінарності й порядок слідування крайніх членів. Протиставлення може визначатись прагматичними чинниками: регулярністю та стійкістю використання в одному й тому самому контексті вербалізаторів концепту з визначеною метою, а також великою (надлишковою) кількістю означуваних об'єкта номінації.

Складність категорій свідомості дозволяє ускладнити бінарну опозиційну модель і представити її у вигляді *семантичного кватеріону*, в структурі якого взаємодіють дві суміжні бінарні опозиції, які характеризуються за загальною кількістю основних членів як кватерні. Ідентифікація (як суть процесу моделювання) людини всередині мультисистеми ПРИРОДА, частиною якої вона є, здійснюється за допомогою цієї структури як одного із засобів наочного представлення взаємозв'язку між елементами антропооморфної моделі з центральною фокусною точкою конвергенції – ЛЮДИНА. Переваги чотирикоординатної моделі полягають у можливості 1) тлумачення взаємодій між різними концептами одного синхронного зрізу; 2) пояснення симультанних зв'язків між концептами різних синхронних зрізів, тобто в діахронії; 3) аналізу динамічних внутрішньоструктурних змін концепту; 4) уведення будь-якого концепту конкретного характеру в сферу абстракцій; 5) обґрунтування понять «ахронічні компоненти концепту» та «ахронічний концепт»; 6) кореляції основних понять концептуальної та мовної картин світу.

Вихідними посиланнями цієї моделі є: 1) домінування універсальної бінарної шкали, що включає строго протилежні (полярні) смисли, яку можна трактувати на основі її універсальності як ядро ахронічного концепту; 2) рівноправні відношення між членами другої опозиції, функціонування якої відбувається в часі, можуть бути не строго протиставлені й замінюватись іншими бінарностями; 3) динамічні

функціональні зміни в сторону (+) або (-) на другій шкалі залежать від руху «смыслового бігунка» на першій координаті, що має більш статичний характер. У роботі використовуються такі універсальні шкали, як *добро – зло, живе – неживе, людина – тварина, чисте – нечисте, сакральне – мирське, матеріальне – духовне* і т.д. Великі «амплітуди коливань» на цій смисловій лінії залежать, в основному, від буттєвих чинників, що провокують зміни ціннісних орієнтацій людини і культурних парадигм суспільства: стану політики та економіки, переструктурування ідеологічних систем та ін.

У третьому розділі «Категоріальне і класифікаційне освоєння дійсності: концепти, категорії, таксономії» представлені результати аналізу універсальних і специфічних когнітивних категорій (з позицій традиційної і когнітивної лінгвістики), реалізованих у фрагменті дійсності «тваринний світ» за допомогою мовних засобів. Визначаючи семантичні (когнітивні) категорії як принципи класифікації фрагментів картини світу, в дослідженні порівнюється категоріальне членування дійсності в язичницький і ранній християнський періоди історії східних слов'ян, встановлюються способи вираження (вербалізації) визначеної семантичної категорії або концепту в рамках семантичного поля аналізованого мовного арсалу. Також визначаються причини закріплення за ментальними комплексами конкретних концептотвірних одиниць і причини мотивації вибору носіями мови ментально-мовного образу-еталону (прототипу) в формі міфема, метафори, символу, які с культурними «ключами» до прочитання колективної свідомості.

У § 3.1. «Категоризація та концептуалізація знання та досвіду» обґрунтовується тісний зв'язок когнітивних категорій та концептів, зумовлений їх загальною ментальною природою та тотожними способами вираження. Орієнтаційні відмінності у функціонуванні цих одиниць свідомості не заважають їх паралельному дослідженню, коли знання про концептуалізацію об'єкта, явища доповнюють відомості про відповідні категорії і навпаки. Категоризація світу, що передбачає його систематизацію, встановлюється через концептуальне осмислення дійсності, що, в свою чергу, пізнається через мовну семантику. На перетині природних і концептуальних (культурних) категорій знаходяться фауністичні концепти, що органічно входять в антропоморфну картину світу.

Можливості концептуального аналізу розширюють сферу пізнавального пошуку мислення, що виражається у взаємопроникненні категорій на рівні взаємодії різних концептів. Категорії дозволяють відмежувати один концепт від іншого, адже концепт характеризується дифузністю й розмитістю меж (категорія «чистий/нечистий» – концепт ЧИСТІ ТВАРИНИ/НЕЧИСТІ ТВАРИНИ; категорія «жертвний – нежертвний» – концепт ЖЕРТОВНІ ТВАРИНИ/НЕЖЕРТОВНІ ТВАРИНИ). Категорія диференціює й упорядковує інформаційний потік, завдяки максимальній узагальненості створює когнітивну схему, а концепт відповідає за семантичну наповненість категорії. Особливості усвідомлення категорії проявляються на рівні мовної семантики.

Окрім універсальних категорій, у науці виділяються *ситуативні, контекстні* (йдеться про культурні й мовні контексти) *категорії*, які вузько конвенційні й

виникають у мисленні людини в певних ситуаціях. Виникнення таких культурно специфічних категорій залежить від конкретних цілей та потреб людини, модель поведінки якої буде погоджуватись із відповідною когнітивною схемою мислення і культурним контекстом. У цьому випадку вузька конвенційність трактується як відсутність загальної домовленості між членами одного мовного колективу. Тому виникнення таких категорій можна співвіднести з фактами діалектного та професійного мовлення. Культурно контекстні категорії, які безпосередньо або опосередковано стосуються світу фауни, представлені в східнослов'янській концептосфері за допомогою мовних засобів і детально зафіксовані в писемності досліджуваного періоду (категорія «міра» та її субкатегорія «половина», категорія «народ, який платить данину», категорія «обоєжительних» тварин тощо).

Вихідним положенням § 3.2. «Класифікаційні процеси в природі, мисленні й мові. Природні та культурні класифікатори», який вклучає п. 3.2.1. «Універсальні категорії та культурна специфіка категоризації світу фауни» та п. 3.2.2. «Лінгвістична маніфестація класифікаційних процесів у «наївній» картині світу» (3.2.2.1. «Роль мовної картини світу в упорядкуванні світу. Лінгвалізація сенсорної інформації», 3.2.2.2. «Утворення таксономічних термінів як проблема формування культурно маркованих систематик»), є таке: природні й культурні (в тому числі соціальні) категорії гомологічні, вони мають міжкультурний характер і відмінності на рівні концептуального змісту категоріальних ознак. Їх обов'язкова лінгвалізація створює особливу презентацію знань і досвіду в конкретній культурі.

Природна та концептуальна класифікація починається й завершується й бінарними опозиціями, що дозволяє розглядати категорії як дуальні ментальні утворення свідомості. Як концептуальний та категоріальний «інструмент» для детotalізації й ретotalізації будь-якої абстрактної чи конкретної сфери (природної чи культурної), що має діахронний або синхронний зріз, давні народи завжди використовували номіновані об'єкти природи, зокрема тварин. Фіксація категоризації й таксономії природних об'єктів – заслуга граматики та лексичних можливостей конкретної мови. Називаючи тваринний світ, людина визначає не тільки семантичну позицію звіра у створеній нею культурі, а й свою власну.

Ще в дохристиянські часи склалась своєрідна структура знань, упорядкованих і закріплених у мові. Концептуальна картина світу східних слов'ян як цілісний системний феномен передбачала наявність структурних сформованих зв'язків, які з часом ускладнювались і підлягали трансформаціям. Динаміку таксономії простежуємо у багаточисельних діахронічних вербальних репрезентаціях, аналіз яких свідчить про активний пошук істини протягом усіх періодів розвитку «наївної» та наукової думки.

Когнітивний аспект досліджень дозволив об'єднати культурні та мовні універсалиї за допомогою понять «універсальний концепт» та «універсальна категорія». Такі ментальні комплекси знаходяться ніби поза часовими межами і містять у собі значення, що присутні в культурному просторі як певного етносу, народу, нації, так і всього людства. На універсалізм, наприклад, претендує

природно-міфологічна класифікація тварин згідно з природними стихіями, універсальними також є класифікації, в основу яких покладено архаїчні біномні опозиції на зразок *живий – неживий, сакральний – профанний, словесний – безсловесний, верх – низ, вправо – ліво, свій – чужий, чоловічий – жіночий* тощо.

Набір когнітивних класифікаційних ознак може виявитися культурно специфічним, що залежить, насамперед, від принципу сфери досвіду в категоризації, тому така таксономія носить об'єктивно-суб'єктивний характер. Базовими сферами досвіду є міфологія та релігія, які передусім визначають і зумовлюють категоризацію дійсності. Дослідження показали, що категорії мають, як правило, універсальний, міжкультурний характер, специфічною є їх концептуальна наповненість, що виражається в оригінальному поєднанні об'єктів, не пов'язаних між собою ніде, крім конкретної систематики, що зумовлено особливостями культурного простору, в якому вони представлені, а також оригінальними назвами, презентованими в пам'ятках писемності та народному усному мовленні. Розгалуженість класифікацій насамперед пов'язана з важливістю, корисністю об'єктів. Але в результаті естетичного інтересу до явищ природи створюються понятійно багаті таксономії і «некорисних» у житті людини реалій, про що свідчить, наприклад, аналіз категорії «реальний – ірреальний» та її бриколажних концептів (ЄДИНОРИГ, ХИМЕРА, ВОЛКОЛАК тощо). Антропоморфність класифікацій, у тому числі зоологічних, проявляється в намаганні виділити ті об'єкти, що природно та культурно співвідносяться зі спільнотою людей.

Архаїчні таксономії тісно пов'язані з категоріями логіки та філософії (релігії) давнього світу. Цим забезпечується їх концептуальна вагомість і дієвість у свідомості людини. Специфіка архаїчних таксономій полягає у тісному зближенні народної, «наївної» систематики з науковою, а також в органічному взаємопроникненні сакральних і мирських категорій. Вибіркова настанова у віднесенні того чи того об'єкта до визначеної категорії у народів різних культур пов'язана з різними чинниками і виявляється на мовному рівні. Такими чинниками є особливості міфологічного мислення, система релігійних поглядів, методичне накопичення емпіричних знань і їх відбір відповідно до утилітарності об'єкта, а також можливості мовної системи. Будь-яка семантична категоризація умовно прийнята на певному етапі розвитку знань. Коли конфлікт унормованих уявлень про поділ світу та новими знаннями призводить до створення модифікованої реальності, зміни в системі повинні відобразитися у появі нових категорій, концептів і відповідно у появі нових чи семантично «оновлених» їх репрезентантів.

Згідно з теорією лінгвальної відносності, відмінності у структурі мови спричиняють зміни певних комбінацій елементів мислення. На рівні сенсорного сприйняття інформації специфічні мовні структури по-своєму орієнтують і спрямовують сприйняття, визначаючи його вибірковість, що відображається в різних назвах одного й того самого об'єкта. Це свідчить про його входження в декілька таксономій чи категорій, у тому числі й ситуативних (ведмідь – ст.-рус. *аркуда, мечка*; укр. *бортняк, сигленик*; рос. *черный зверь, дед, костоправ, лесник, реvizор, Михаил Потапыч*; блр. *боровик*), чи називанні різних об'єктів одним іменем

(куна «куниця», «кішка», «в'язниця»; *вивірка* «білка», «горностаї», «ласка»; *медведка* «ведмідь», «бобрень», «комаха»). Адекватність фіксації сприйняття забезпечується мовними засобами. Коливання у диференціації тварин, що зафіксовані у писемності, частково збережені в народних говорах та професійному мовленні.

Історична доля фауністичної термінологічної лексики різна. Узагальнювальні терміни (д.-рус. *животное, зверь, тварь*) суттєво звузили свою семантику та скоротили варіантні ряди своїх фонетичних і словотвірних репрезентантів. Частина спеціальних термінів зазнала метафоризації й закріпилася у загальнонародній мові з образно-переносними значеннями чи стала стилістично маркованою (*морська свиня* «дельфін», *бидло* блр. «домашня худоба», рос., укр. «лайка»). Частина слів, у яких розширилася сфера вживання, набули в сучасних літературних мовах нових значень через їх детермінологізацію (*живот, тварь*), унаслідок чого відбувся розпад семантики слова на спеціальне термінологічне, діалектне і загальнолітературне значення, що могло репрезентуватися різними лексемами (*марал – звір – олень*). Деякі номінації зовсім втрачаються мовою (д.-рус. *гречь* «пес») або залишаються тільки у діалектах (ц.-слов. *у(е)жичьство* «спорідненість, близькість видів», рос. діал. *ужик* «рідня»).

У § 3.3. «*Трирівнева когнітивна категоризація тваринного світу в світлі теорії прототипів*» відстоюються принципи нерівноправного членства складових категорій. Семантичні, концептуально зумовлені, і природні, перцептивно зумовлені категорії, мають, згідно з теорією прототипів, особливу прототипову структуру, яка дозволяє визначити статус кожного члена категорії. Категоріальна класифікація певним чином відображає у мові нерівноправне становище членів категорії. Тобто в кожній категорії є ключові номінації, що посідають різні семантичні позиції залежно від статусу номінованого ними об'єкта.

Із позицій когнітивістики цей факт пояснюється трирівневою когнітивною моделлю, в якій основним є базовий рівень. Категорії цього рівня пріоритетні стосовно до сприйняття гештальтів, формування образів, організації знань і когнітивних процесів навчання, легкості вербалізації концептів. Специфічність базового рівня визначається тими властивостями, які асоціюються з категорією на цьому рівні, особливо з властивостями, що характеризують частини цілого: відношення «частина — ціле» має вирішальну роль у виборі тих стимулювальних програм, що можуть бути використані в матеріальній діяльності людини. Це узгоджується з висновками Дж. Лакоффа та М. Джонсона про структурування абстрактних категорій за метафоричним принципом на основі структур фізичної поведінки людини.

В історично віддалені часи нижчий рівень посідає психологічно важливіше місце, ніж базовий, когнітивна значущість останнього посилилась пізніше і була пов'язана з процесами становлення наукової термінології та відбором домінантних лексем до літературної мови. Особливістю соціального буття давньої людини було те, що воно чітко співвідносилось з конкретною сферою життєдіяльності, а та була детально розділена у свідомості за допомогою більшої кількості вербалізаторів.

Непотрібна, зайва з позиції сучасної людини інформація була життєво необхідною для наших предків. Надлишок нижнього когнітивного рівня проявився, наприклад, у наявності численних загальних та спеціальних назв домашньої худоби і промислових тварин (ст.-укр. *статок, добиток, добро, щадок*; ст.-рус. *животина страдная, бык третяк, корова пятена, кляча позыченая, кони ездные, бобер добрый, бобршишко худой, бобер резаный, бобер с подчервлем*; ст.-блр. *бык неуж, вол оремый, корова дойна, вепр лесной* тощо).

Релігійні дискурси довгий час багато в чому визначали не тільки «наївні» уявлення про дійсність, а й перебіг наукових досліджень, закріплюючи прототипові об'єкти на письмі. Наприклад, категорія «біблійні тварини», яка існувала у свідомості середньовічної людини як продукт специфічної когнітивної моделі під назвою «християнська картина світу», протиставлялась категорії «тотемні тварини» язичницької картини світу, категорія «сільськогосподарські тварини» – категорії «промислові тварини» господарсько-економічної концептосфери. Підірвавши ідеологічні засади релігії, людина видаляє зі свого актуального мислення сакралізовані ментальні утворення свідомості, знижуючи їх статусне значення. Тим не менш, вони продовжують існувати, репрезентуючись у змісті діахронічних концептів і проявляючись час від часу в синхронічних функціональних концептах у трансформованому вигляді.

Відбір лексичних одиниць у широких синонімічних і варіативних рядах, у результаті якого залишилися функціонувати лексеми, які найбільше відповідають як системі мови, так і ментальному простору колективної свідомості, теж свідчить про дію прототипових ефектів, які, очевидно, в подальшому стали основою метафоризації, символізації і стереотипізації одиниць мислення і мовлення.

Практичні спостереження за тваринним світом синтезуються у певну таксономічну систему, в основі якої лежать прототипи з виокремленими смисловими акцентами: *вовк-викрадач* (д.-рус. *волкорастерзатель*), *хитрий лис* (д.-рус. *лѣстив живот естъ*) тощо. Чим більше таких якісно-характерологічних акцентів, закріплених у семантиці окремих слів і контекстах письмових дискурсів, тим яскравіше і помітніше презентована тварина і тим більше у неї шанси закріпитись як прототипу і зберегти цю функцію у подальшому. Наявність у фаунонімів та їх дериватів метафоричних і символічних значень також багато в чому зумовило їх потенційну прототиповість: *медвежа сила, лєвова відвага, бірючити, лисиця* (про хитру, улєсливу людину), *єдиноріг* «символ Ісуса Христа». Від конкретних назв тварин були утворені власні назви й абстрактні назви важливих концептуальних понять, що також свідчить про високий семантичний статус відповідних лексем: воевода *Вовчий Хвіст*, намісник *Звірович*, місто *Бобруйськ*; д.-рус. *кунюлюбие, зверолоство, козлогласование, кѣство* тощо. «Номінативна шільність» концепту посилювала його прототиповість у концептуальній картині світу.

Відбір фаунонімів як прототипових членів категорії зумовлений різними чинниками. Розповсюдженість виду на певній території, його господарське значення, наявність у конкретному представникові фауни ознак, які відрізняють його від інших тварин, – основні екстралінгвальні умови такого вибору. Глибші

причини криються в особливостях процесу категоризації дійсності у свідомості людини. Дослідження таких причин починається з аналізу діахронних презентацій концептів і категорій.

Четвертий розділ «Семантичний розвиток категорій і концептів східнослов'янських релігійної, економічної та господарсько-побутової концептосфер у XI–XVII ст.» присвячений розглядові основних принципів «наївної» диференціації дійсності згідно з релігійними та побутовими уявленнями, зафіксованими фаунонімами в писемності досліджуваного періоду.

У § 4.1. «Основні принципи поділу тваринного світу згідно з космологією та релігійними концепціями», що включає п. 4.1.1. «Чотирикоординатне упорядкування світу фауни», п. 4.1.2. «Базові принципи розподілу живих істот у когнітивному просторі свідомості», п. 4.1.3. «Тварини-символи у християнській ментальності», описано репрезентовану в міфах, текстах релігійного характеру систематику тваринного світу, що безпосередньо впливала на свідомість людини та втілювалася в «наївних» класифікаціях і ранніх наукових таксономіях фауни. Аналіз письмових джерел дозволяє виокремити «наївні» та наукові принципи побудови картини світу, пов'язані як із язичницькими, так і християнськими уявленнями давньої людини, що базувалися на дуальній моделі сприйняття дійсності. Класифікації тварин за природними стихіями (кватерні) є одними з самих архаїчних та універсальних. Основні принципи розподілу тварин у давньоруській і стародавніх східнослов'янських мовах базувалися на таких фундаментальних космологічних поняттях, як земля – тварини, що живуть на землі, вода – тварини, що живуть у воді, повітря – тварини, що живуть у повітрі; міфологічні та деякі реальні тварини могли належати до всіх стихій відразу чи до стихії вогню (*саламандра*). Цей принцип відповідав біблійній уяві про поділ тварин на *звірі* та *скоти*, які живуть на землі, *тварі морські* і *тварі небесні*. Перша група передбачала наявність *домашніх тварин*, які протиставлялись *диким тваринам*. Формування категорії «обоєжительних» тварин мало свої когнітивні механізми. Вони не могли закріпитись у свідомості ні як *звірі*, ні як *риби* (наприклад, *жельв*), тому що зв'язок ґрунтувався лише на спільності сфери проживання (пор. природну та соціальну категорію «ужичество»).

Потрійна космологічна класифікація тваринного світу передбачала сакралізований поділ світу фауни на живих істот *верхнього, середнього і нижнього світу*. Причому, чіткої закріпленості окремих класів тварин за рівнями не було. У давньому світі також був важливий *функціональний принцип*: тварини, які *ходять*, які *повзають*, які *плавають* і які *літають*. «Перехідні» випадки в природі є фактами реальності, що закріплені в низці назв на зразок *білка-летяга*, *летюча миша*, *летюча риба*, *ежериб*, *ежскрися*.

Згідно з писемними джерелами, всі тварини, які живуть на суші, диференціювались на *великих і малих*, тих, які *пересуваються на двох та чотирьох ногах* (д.-рус. *четвероножины, четвероногие*), *не мають ніг і багатоніжних* (д.-рус. *многonoжные*). Залежно від того, чим харчувались представники фауни, вони поділялись на *хижаків* (м'ясоїдних), таких, які несуть загрозу для життя людини, і

не-хижаків (травоїдних, жуйних), яким загрожував як хижак, так і сама людина. Відштовхуючись від цього протиставлення, під впливом біблійних «приписів» народна свідомість розмежовує тварин на тих, яких можна було вживати в їжу (*чистих*), і на тих, яких не можна було їсти (*нечистих*), а також виділяє тісно пов'язану з цією диференціацією категорію *жертвоні тварини – нежертвоні тварини*.

Уже у свідомості давніх слов'ян сформувався розподіл на «своїх» і «чужих» (насамперед «заморських») тварин (пор. ст.-рус. *русская белка, русский соболь* «цінне хутро, яке завезене з Русі», *русские гуси, русские утки* «свійська птиця на відміну від дикої»). Особливістю такої таксономії була тісна кореляція соціальної і природної семантичної опозиції *свій – чужий*, що свідчить про активну взаємодію крайніх членів дуальності *людина – тварина*.

Однією з найважливіших категорій у релігійних дискурсах є культурне утворення «тварини-символи». Символізація об'єкта є однією з умов закріплення слова, що його номінує, як прототипного члена категорії. Певний рівень менталітету архаїчної культури презентувався у символіці живих і неживих істот. За багатьма фаунонімами традиційно закріпилась функція символів, що відображали антропометризм та амбівалентність мислення давньої людини. Символізм, який насамперед відрізняв релігійну, а не повсякденну свідомість, мав риси універсальності.

У § 4.2. «*Матеріальне життя східних слов'ян: дикі тварини – домашні тварини*» розглядаються когнітивні підстави виділення семантичної опозиції *дикі тварини – домашні тварини*, репрезентованої в релігійній та діловій писемності. Поділ тваринного світу ґрунтувався на низці бінарних опозицій, що зберегли спадковість принципів категоризації дійсності дописемної епохи. Протиставлення *дикі тварини – домашні тварини* (варіанти: *дикі тварини – приручені тварини*, д.-рус. *дивьи животные – кроткие животные*) було одним із найсуттєвіших у життєдіяльності давньої людини. Функціонування структурно бінарної категорії «дикі тварини – домашні тварини» і концептів, що її наповнюють, можна відстежити, передусім на прикладі аналізу узагальнювальних номінацій *живіт, скот, звір* і їх похідних, у семантиці яких була закладена внутрішня дихотомія, що спостерігається і в нашні дні, про що свідчать матеріали народних говорів.

У § 4.3. «*Семантичний розвиток категорії «скот»*» ключові номінації домашніх тварин аналізуємо на тлі економічної історії східнослов'янських народів, коли еквівалентом грошей, а значить і багатства/бідності, благополуччя/злиднів як показників соціального статусу людини була домашня худоба та хутро диких тварин. Сфера забезпечення фізичного існування є однією з культурних систем поруч з іншими системами і представлена концептами економічної, господарсько-побутової, правової та інших концептосфер. Розгалужена система назв домашніх тварин від загальних до конкретних свідчила про важливе значення худоби в житті східних слов'ян. Сформована з часом опозиція *скоти – звірі* міцно закріпила за словом *скот* значення «домашня худоба, худобина». У різножанрових пам'ятках давньоруської

писемності лексема *скот* із цією семантикою і її похідні вирізняються частотністю та розповсюдженістю вживання.

У період, що досліджується, у східнослов'янських мовах для домашніх тварин існувала низка загальних назв: *скот, худоба, товар, живот, живность, животина, сток, добиток, бидло* та ін. Робоча худоба мала численні конкретизувальні назви. У їх семантику входила, як правило, вказівки на розмір, стать тварини, здатність народжувати нащадків. Важливими характеристиками домашньої худоби також були вік, господарська функціональність, спосіб життя, індивідуальні особливості (*недоростокъ, озимокъ, неяремный, неукъ, подстава. пожитокъ*) та ін. Для фаунонімів характерною була наявність декількох варіантних фонетичних (*горностаі, орностаі, горностаі*) чи словотвірних форм, останні могли мати в своїй структурі емоційно-оцінні суфікси (*горностаіюшка, телочка, жеребчик*). Багато функціональних назв тварин відображали не тільки дії об'єктів номінації, але й діяльність самої людини, що мала аналогічні назви за видом занять (*комонникъ, коневодъ, лошадинникъ, одбуконный* тощо).

У § 4.4. «Категорія «дикі тварини» і концепт ЗВІР» аналізуємо вербалізатори названих ментальних утворень свідомості, серед яких ключову позицію посідає узагальнювальна номінація *звір*, яка спочатку представляла в архаїчній картині світу як категорію диких, так і категорію домашніх тварин, що свідчить про нечітке, неполярне протиставлення обох ментальних структур. Історія функціонування лексеми *звір* демонструє механізми спеціалізації узагальнювальних номінацій у діахронії. Паралельно зі вживанням лексеми *звір* і її похідних у значенні «представник тваринного світу взагалі», поступово намічається класифікаційне розмежування тварин за групами, коли від звірів відділяється категорія худоби – одомашнених тварин. Загальна назва диких тварин *звір* і його деривати відносились, в основному, до м'ясоїдних хижаків, але могли служити загальним іменем для всіх представників тваринного світу.

Слово *звір*, яке ще не посіло в період, що досліджувався, належного місця в ієрархії тваринного світу як узагальнювальна назва дикого хижака, часто конкретизується різними визначеннями, що вказують на місце проживання чи характер життєдіяльності тварини. Причому, це визначення відіграє роль не стільки атрибуту, скільки когнітивного об'єкта, не дивлячись на свою граматичну ад'єктивну форму вираження: *дворовий звір, підпільний звір, текучий звір, косматий звір, посполитий звір* та ін. Народна мова зберегла тенденцію до збереження в свідомості розділених понять, використовуючи описові звороти на зразок *гірський звір, звір юровий* і таке ін. Із XVII ст. у семантичному розвитку лексеми *звір*, що втратила «право» називати домашніх тварин, відбувається ще одна зміна – семантика «дика тварина» у народному та професійному мовленні звужується, розгалужуючись на кілька значень: «дика тварина як об'єкт охоти», «хижак», «конкретна дика тварина».

Категорія «дика тварина» передбачала субкатегорії «хижак/нехижак», «промислова/непромислова тварина». Велика кількість слів у сфері життєдіяльності промисловців та мисливців пов'язана із професійним семантичним тезаурусом, у

якому були важливі всі ознаки тварини: стать, вік, колір, місце проживання, спосіб життя, стан хутра тощо (ст.-укр. *лисицы добрыє, лисицы рослыє, лисицы выправныє, лисицы чудныє*; ст.-рус. *белки устюжские, белки вологодские, белки сибирские*; ст.-блр. *бобрь нероблений, бобрь выделаний, бобрь карий*). Цей факт передбачав розщеплення загального поняття (родового, видового) на індивідуалізовані та об'єктивіацію атрибуту.

Із початком торгово-економічних відносин відбувся поділ тварин на такі, що мали значну роль у внутрішній і зовнішній життєдіяльності населення (в основному, промислові звірі з цінним хутром та сільськогосподарські тварини) і тих, які «пасивно» брали участь у житті людини. Перша група тварин пов'язана з давніми назвами податків, данини, грошей, друга – з морально-етичними світоглядними уявленнями (фауноніми у ролі релігійних символів, фольклорних персонажів тощо).

ВИСНОВКИ

У висновках до дисертації узагальнено результати дослідження, отримані при комплексному аналізі фаунонімів у концептуальній картині світу східних слов'ян XI–XVII ст.:

Діахронний підхід до дослідження архаїчних концептів дозволив визначити концепт як психічну ментально-почуттєву сутність, структура якої містить глибинні та поверхневі компоненти, що зазнають у діахронії впливу семантичних трансформацій, унаслідок чого концепт може змінювати свою інформаційну якість. Лексеми у поєднанні з невербальними культурними знаками презентують знання та досвід людини, виступаючи в ролі *концептотвірних одиниць*. Семантичні ознаки етнокультурного тла, що вивчаються у діахронії, також дозволяють встановити загальні принципи культурно-історичного пізнання світу за допомогою аналізу ізоморфних глибинних ментальних та поверхневих мовних структур.

Необхідність уведення в категоріальний апарат когнітивної лінгвістики термінів «діахронний концепт», «синхронний концепт», «ахронічний концепт», що розглядаються як системне явище, пояснюється тим, що концепти базуються на спільній культурній традиції. DK (як первинні, базові ментальні утворення) і SK (як вторинні структури пізнання) – якісно різні одиниці, що мають нетотожний, але взаємозумовлений ціннісний статус. SK утворюються в результаті кількісних інформаційних накопичень, що передбачають якісний стрибок, який проявляється в свідомості через генерування нової інформації, що виходить із попередньої, але має свою семантичну наповненість. SK певною мірою володіє передбачуваністю з причини зберігання основного механізму передачі відомостей – семантичної опозиції. Обсяг концептуального змісту та структура DK і SK різні, але вони мають одну семантичну основу: структурно будь-який концепт розглядається як єдність протилежностей, що представлена у вигляді біномного механізму збереження і генерування інформації. Відмінності між DK і SK виявляються на рівні різної комбінаторики одних і тих самих семантичних складових як ядра, так й

інформаційного поля. АК та/чи АКК реально представлені у мові та інших знакових системах, що зумовлено наявністю семантичних універсалій.

Схема організації зовнішнього і внутрішнього світу людини може бути презентована у вигляді когнітивно-мовної моделі, що передбачає дихотомічний аналіз вербалізаторів концептів. Такий аналіз спрямовано на вирішення проблеми моделювання дуальних архаїчних структур свідомості як певного генетичного коду, який можна «розкодувати» за допомогою опису семантично протилежних концептотвірних мовних одиниць. Вихідна позиція дослідження – категоризація і класифікація інформації за дихотомічним принципом відповідає природі людини, властивостям її мислення і має соціальну основу.

ВМК, що описана в дослідженні, показує рівень спресованості інформації у різні часові періоди і потенційну можливість рекурсії будь-якого елементу знання, об'єктивованого мовною одиницею. ВМК передбачає особливі функції діахронічного концепту, що полягають у: 1) можливості акумулювати інформацію; 2) здатності до відтворення, у тому числі регенерування інформаційних структур; 3) трансляції архаїчного інформаційного блоку, частіше у вигляді біномної схеми як мінімального механізму зберігання та передачі знань і досвіду наступним поколінням.

Обґрунтовуючи поняття «бінарний концепт», ми виходимо з розуміння двочленності як обов'язкової первинної конститутивної властивості ментальних і лінгвістичних одиниць. Систему описаних дихотомічних опозицій розглядаємо як генеративну модель, де задані бінарності виконують роль базових елементів концептів, правила комбінації яких визначаються дією як екстралінгвальних, так й інтралінгвальних чинників. Когнітивний аналіз концептотвірної лексики в діахронії підтверджує існування бінарних концептів як основи будови архаїчної моделі світу. Бінарні семантичні опозиції кваліфікуємо як елементарні змістові ланки концепту, який побудований за тим самим принципом дуальності й становить єдність протилежностей. Бінарний принцип моделювання застосовуємо для реконструкції давніх знакових систем на основі наявності дуальних структур мислення, передусім міфологічних. Тому міфопоетична (космологічна) модель світу є зразком бінарної синхронно-діахронної системи. Представлена модель бінарного концепту проєктується на модель усієї концептосфери, вона є ментально-мовною і синхронно-діахронною. Дихотомічна модель як інструмент пізнання дозволяє структурувати цілі концептосфери й окремі концепти, їх ядра та функціональні поля, виділяючи універсальні ключові компоненти, що мають загальні й інваріантні концептуальні протиставні ознаки. Бінарні концепти класифікуємо за типом логічних і семантичних відносин між їх опозитивними конструктами. Методологія моделювання передбачає методику збирання інформації у прецедентних дискурсах за принципом біномного вилучення словесних опозицій. Змістова наповненість біномної схеми, що забезпечується одиницями мовної системи, насамперед лексичного рівня, проявляється на рівні відносин між протиставленими імпліцитно й експліцитно вираженими номінаціями.

Складність категорій свідомості дозволяє ускладнити бінарну опозиційну модель та представити її у вигляді *троїчних опозицій (семантичних тригерів)* чи

семантичного кватеріону, в структурі якого взаємодіють дві суміжні бінарні позиції (основна та додаткова), що характеризуються за загальною кількістю основних членів як кватерні. Розуміння тернарних семантичних позицій пов'язане з появою серединного медіативного компоненту, що врівноважує протиставність крайніх членів бінарності і виступає як нейтралізуючий засіб. Роль семантичних медіаторів виконують словесні позиції, міфологеми, символи, метафори, терміни.

Категоризація світу, що передбачає його систематизацію, встановлюється через концептуальне осмислення дійсності за допомогою концептів та категорій, які пізнаються завдяки їх вербалізації. На перетині природних і концептуальних (культурних) категорій знаходяться фауністичні концепти, що органічно входять в антропоморфну картину світу, репрезентуючись фаунонімами. Результати аналізу описаних концептів ТВАРЬ, ЖИВОТ, ЛЮДИНА/ТВАРИНА, АГНЕЦЬ/ВІВЦЯ, ВОСК/ВІВЦЯ та інших свідчать про їх культурну значущість у КМКС східних слов'ян. Глибинні трансформації у їх змісті та структурі зумовлені, насамперед, буттєвими та мовними чинниками.

Набір когнітивних класифікаційних ознак може виявитись культурно специфічним, що залежить, передусім, від принципу сфери досвіду в категоризації, тому така таксономія носить об'єктивно-суб'єктивний характер. Базовими сферами досвіду є міфологія і релігія, які насамперед визначають і зумовлюють універсальну категоризацію дійсності. На універсалізм претендує природно-міфологічна класифікація тварин відповідно до природних стихій, трипростірна космологічна категоризація світу природи, функціональна таксономія. Універсальними є всі класифікації, в основу яких покладено архаїчні біномні позиції на зразок *живий – неживий, верх – низ, свій – чужий, чоловічий – жіночий* тощо. Дослідження показало, що категорії мають, як правило, універсальний, міжкультурний характер, специфічною є їх концептуальна наповненість, що виражається в оригінальному поєднанні об'єктів, ніяк не пов'язаних між собою, крім конкретної систематики. Таке явище зумовлене особливостями культурного простору, в якому концепти генерувались, а також оригінальними мовними засобами, що представлені у мовній картині світу. Вибіркова настанова щодо віднесення того чи того об'єкта до певної категорії у народів різних культур пов'язана з різними екстралінгвальними чинниками і виявляється на рівні словника.

Розгалуженість фаунонімічних класифікацій пов'язана насамперед із регіональним економічним значенням і тією користю, яку приносять тварини – об'єкти господарювання. Але в результаті естетичного інтересу до природи загалом і до тварин зокрема створюються понятійно багаті таксономії і «некорисних» у житті людини реалій, про що свідчить, наприклад, аналіз категорії «реальний – ірреальний». Антропоморфність класифікацій проявляється й у намаганні виділити ті ознаки тварин, що безпосередньо співвідносяться з людською діяльністю.

Відбір фаунонімів як прототипних членів категорії зумовлений різними чинниками. Розповсюдженість номінованого виду на певній території, його господарське значення, наявність у конкретного представника фауни властивостей, що вирізняють його серед іншого виду, рівень вивченості тварини – основні

екстралінгвальні умови такого відбору. Глибші причини приховані у властивій людському мисленню категоризації та виділенні у категоріях, які зіставляються з концептом, репрезентабельних членів різного статусу. Вони представлені у мовній системі у різних формах: словом у первинному та вторинному значеннях, символом, метафорою, фразеологізмом, власним іменем. Такі «точки когнітивної референції» закріплюються в різножанрових дискурсах, передусім прецедентних.

Аналіз лексико-семантичної групи назв тварин як концептотвірних одиниць у когнітивно-лінгвістичному аспекті дозволяє твердити про досить чітке донаукове («наївне») осмислення тваринного світу в різних концептосферах і фіксації цих знань у мові. Широка полісемантичність та великий кількісний обсяг стародавніх фаунонімів порівняно з сучасними східнослов'янськими назвами свідчить про принципово інший підхід до тваринного світу – переважно суто утилітарний, а також про більш глобальне чуттєве осмислення навколишньої дійсності, що передбачає використання номінацій у процесі метафоризації та символізації реальності. Багатовікове «просіювання» уявлень і понять, зафіксованих у мові, поступово призводить до звуження картини світу. Одночасно відбувається накопичення нових понять і розширення картини світу.

Класифікаційні процеси активно лінгвалізувалися і закріплювалися у конкретних мовних системах. Результати такої фіксації у давніх східнослов'янських мовах, в основному, були подібними, що свідчить про тісну генетичну єдність східнослов'янської свідомості, але мали і свої особливості, які переважно були пов'язані з екстралінгвальними чинниками (зокрема, особливостями господарювання: на півночі переважали промисли, мисливство, на півдні – сільське господарство). Більш розвинута термінологія промислів населення лісових зон (концепт БОБЕР) порівняно з семантично багатою системою назв сільськогосподарських тварин степових територій (концепт СКОТ) відображена у пам'ятках писемності дослідженого періоду і частково збережена в народній мові українців, росіян та білорусів. Специфіка концептуалізації дійсності в українській, російській та білоруській мовних картинах світу виявилася у відборі з генетично спільного варіативного ряду концептотвірних слів із різною внутрішньою формою (пор. укр. ТВАРИНИ, рос. ЖИВОТНЫЕ, блр. ЖЫВЁЛЫ), а також в активізації або послабленні одного (або декількох) зі значень лексем й у трансформації семантичного поля вербалізаторів концепту.

Об'єктивний науковий аналіз ключових лінгвокультурних концептів, презентованих загальним для українців, росіян та білорусів лексичним фондом, який не зазнав суттєвих змін до XVII ст., на відміну від фонетичної та граматичної систем, доводить єдність когнітивної основи трьох споріднених мов, яка базується на одній культурній традиції. Інформаційне поле концептів охоплювало вербальні та невербальні культурні знаки, генетично спільні для української, російської та білоруської ментальності. Суттєві відмінності у колективній свідомості виявляються на рівні синхронних концептів, які сформували свої інформаційні поля і закріпили за собою ключові номінації, що функціонують у сучасних східнослов'янських мовах.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях автора:

1. Коч Н. Генезис восточнославянской концептосферы в языковом и культурном отражении (эволюционное развитие дуальности *человек – животное*: на материале мифологии, фольклорных источников, памятников письменности XI–XVII вв.) / Наталья Владимировна Коч. – Николаев: «Илион», 2010. – 440 с. Рецензия на монографию: Тропина Н. Новое в когнитивной лингвистике // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. – Вип. 12. – С. 441–443.
2. Адамчук Н.В. История зоонима *лев* в русском и украинском языках донационального периода / Н.В. Адамчук // Деп. у ДНТБ України від 20.12.93, № 2473–Ук93. – 16 с.
3. Адамчук Н.В. Лексико-семантический анализ названий кошки и производных от них апеллятивов в русском и украинском языках / Н.В. Адамчук // Деп. в ІНІОН РАН від 20.12.93, № 487660 // Структурно-семантический анализ единиц речи: сб. деп. ст. – Тула, 1993. – С. 31–41.
4. Адамчук Н.В. К вопросу о функционировании зооэкзотизмов в письменности восточных славян / Н.В. Адамчук // Деп. в ІНІОН РАН від 15.11.94, № 49781 // Структурно-семантический анализ единиц речи: сб. деп. ст. – Тула, 1994. – С. 48–54.
5. Адамчук Н.В. К вопросу о формировании зоологической терминологии / Н.В. Адамчук // Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю МПІ: в шести частинах. – Миколаїв: Вид-во МДПІ, 1994. – 45 с. – Ч. 3. – С. 44.
6. Адамчук Н.В. Порівняльний огляд лексики споріднених мов як методична проблема / Н.В. Адамчук // Тези доповідей міжрегіональної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми удосконалення післядипломної освіти педагогічних працівників». – Миколаїв, 1994. – С. 137–141.
7. Адамчук Н.В. Дихотомия: психологическое время – грамматическое время / Н.В. Адамчук, Т.В. Кузнецова // Тези доповідей Міжнародної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження Д.Г. Елькіна. – Одеса: ОДУ, 1995. – 225 с. – С. 5–6.
8. Адамчук Н.В. Методическое пособие по сравнительной типологии русского и украинского языков: Ч. 1. Фонетика. Система вокализма / Н.В. Адамчук. – Николаев: Агенство «Тетра», 1995. – 17 с.
9. Адамчук Н.В. Методическое пособие по сравнительной типологии русского и украинского языков: Ч. 2. Фонетика. Система консонантизма / Н.В. Адамчук. – Николаев: Агенство «Тетра», 1996. – 20 с.
10. Адамчук Н.В. Некоторые психолингвистические аспекты проблемы глубинных и поверхностных структур / Н.В. Адамчук // Деп. у ДНТБ України від 26.02.96, № 649–Ук96. – 10 с.
11. Адамчук Н.В. Роль имени в становлении самоосознания индивида / Н.В. Адамчук // Тези доповідей наукового семінару «Ономастика східних слов'ян». – К.: ІУМ НАН України, 1996. – 99 с. – С. 3–4.

12. Адамчук Н.В. Системные отношения номинативных единиц ЛСГ названий хищных животных в русском языке донационального периода / Н.В. Адамчук // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В.Д. Кудрявцева. – Иркутск: Изд-во ИГПУ, 1998. – 198 с. – С. 180–182.
13. Пруткая Н.В. Загальна назва диких тварин *зверь* у російській мові донаціонального періоду (в зіставленні з українською) / Н.В. Пруткая // Наука і сучасність: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – Т. 46. – 288 с. – С. 240–248.
14. Пруткая Н.В. Особенности функционирования ЛСГ наименований кунных в русском и украинском языках донационального периода / Н.В. Пруткая // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта 2004». – Дніпропетровськ. – 2004. – Т. 22. – 83 с. – С. 58–59.
15. Пруткая Н.В. Історія загальних найменувань тварин і їх похідних у російській та українській мовах / Н.В. Пруткая // Наука і сучасність: зб. наук. праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 260 с. – Т. 60. – С. 214–220.
16. Пруткая Н.В. Коннотативное значение русских фразеологических оборотов с элементами-соматизмами в сравнении с аналогичными китайскими фразеологизмами / Н.В. Пруткая // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы V Международной конференции / [под ред. В.И. Коваля и др.]. – Гомель: ГГУ имени Ф. Скорины, 2007. – 308 с. – С. 30–33.
17. Пруткая Н.В. Бинарные концепты как самостоятельные единицы концептуальной картины мира / Н.В. Пруткая. – Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 59–70.
18. Пруткая Н.В. История общеславянского наименования *sobol* и его производных в русском и украинском языках / Н.В. Пруткая // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика». – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 6. – 354 с. – С. 173–179.
19. Пруткая Н.В. К вопросу о формировании языковой картины мира восточных славян / Н.В. Пруткая // Збірник науково-практичної конференції «Діалог слов'янських культур». – Миколаїв: «Гліон». – 2008. – 256 с. – С. 96–109.
20. Пруткая Н.В. «Меховая» денежная система восточных славян в лингвистическом и этнокультурном аспектах / Н.В. Пруткая // Сборник IV Международной научной конференции «Скарпина и наш час». – Гомель: ГДУ имени Ф. Скорины. – 2008. – Ч. I. – 390 с. – С. 57–62.
21. Пруткая Н.В. Опыт этнолингвистического описания зоонаименований пошплин в восточнославянских языках донационального периода / Н.В. Пруткая // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 8. – 402 с. – С. 262–267.
22. Пруткая Н.В. Роль сенсорного компонента семантики слова в формировании языкового сознания восточных славян / Н.В. Пруткая // Проблемы межкультурной коммуникации в современном образовательном пространстве: сб. статей по

- материалам II Международной научно-практической конференции. – Тобольск: ТГПИ имени Д.И. Менделеева, 2008. – 396 с. – С. 57–62.
23. Коч Н. Диахроническая репрезентация семантических композит в языковой картине мира восточных славян / Н.Коч // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – 434 с. – Вип. 10. – С. 129–134.
24. Пруткая Н.В. Бинарный диахронический концепт «чистые/нечистые животные» в концептуальной и языковой картинах мира восточных славян / Н.В. Пруткая // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. – 406 с. – Вип. 9. – С. 323–328.
25. Пруткая Н.В. Вербализация концепта *агнец* в христианской картине мира восточных славян / Н.В. Пруткая. – Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 80–90.
26. Пруткая Н.В. К вопросу об изучении концептообразующей лексики в диахроническом аспекте / Н.В. Пруткая // Система і структура східнослов'янських мов: До 175-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2009. – 297 с. – С. 69–75.
27. Пруткая Н.В. К вопросу о концептообразующей функция зоосемизмов в языковой картине мира восточных славян / Н.В. Пруткая // Східнослов'янська філологія: зб. наук. праць. Сер. «Мовознавство». – Горловка: ГДПШМ, 2009. – Вип. 17. – 288 с. – С. 56–67.
28. Пруткая Н.В. К вопросу о концептуальной модели преобразования знаний в языковые единицы / Н.В. Пруткая // Вестник ХНПУ имени Г.С. Сковороды «Русская филология». – Харьков, 2009. – №4 (41). – 116 с. – С. 45–48.
29. Пруткая Н.В. Классификационное вербальное освоение действительности восточными славянами в XI–XVII вв. / Н.В. Пруткая // Наукові записки КДПУ. Серія «Філологічні науки (Мовознавство)»: у 4 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2009. – 430 с. – Вип. 81 (3). – С. 154–158.
30. Пруткая Н.В. Концептообразующее пространство притчи о заблудшей овце (к вопросу о роли зоосемизмов и зооморфизмов как репрезентантов концептов дискурса) / Н.В. Пруткая // Наукові записки ЛНУ: зб. наук. праць. Серія «Філологічні науки». – Луганськ: Видавництво державного закладу «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 396 с. – Вип. VIII. – Т. I. – С. 341–350.
31. Пруткая Н.В. Принципы классификации фауны в языческой и христианской картинах мира восточных славян / Н.В. Пруткая // Материали Международной научно-практической конференции «Наука. Образование. Технологии». – Барановичи: Изд-во БарГУ, 2009. – 254 с. – С. 128–130.
32. Пруткая Н.В. Типология диахронических концептов как теоретическая и методическая проблема сравнительно-исторического языкознания и когнитивной лингвистики / Н.В. Пруткая // Семантика мови і тексту: зб. матеріалів X Міжнародної наукової конференції. – Частина 2. – Івано-Франківськ: Вид-во ПНУ імені Василя Стефаника, 2009. – 426 с. – С. 272–275.

33. Коч Н.В. Ахроничность универсального концепта в концептуально-языковой картине мира / Н.В. Коч // В мире научных открытий. – Красноярск. – 2010. – № 4 (10). – Ч. 13. – 158 с. – С. 74–76.
34. Коч Н. Вербализация бинарного концепта БОГАТСТВО/БЕДНОСТЬ в письменности восточных славян XI–XVII вв. / Н. Коч // Київська старовина. – 2010. – № 4. – С. 121–137.
35. Коч Н.В. Исследование внутренней формы слова в диахронии как структурного элемента концепта (на примере зоономинаций) / Н.В. Коч // Вестник ХНУ имени В.Н. Каразина. Серия «Филология». – Харьков, 2010. – Вып. 60. – Ч. 1. – 805 с. – С. 223–229.
36. Коч Н. Исследование концептов в диахронии как теоретическая и методическая проблема / Н. Коч // Наукові записки КДПУ. Серія «Філологічні науки (Мовознавство)». – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2010. – 430 с. – Вип. 89 (1): у 5 ч. – С. 316–320.
37. Коч Н.В. История слова «белка» как концептообразующей единицы в русском языке донационального периода (информационное поле концепта) / Н.В. Коч // Современные проблемы лингвистики и методики преподавания русского языка в вузе и школе: сб. научн. трудов / [под ред. О.В. Загоровской]. – Воронеж: Научная книга, 2010. – 360 с. – Вып. 11. – С. 55–68.
38. Коч Н. Категория «жертвенный/нежертвенный» в восточнославянской религиозной концептосфере / Н.В. Коч // Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. – 283 с. – Вип. 11. – С. 152–159.
39. Коч Н.В. Ключевая номинация концепта в свете теории прототипов / Н.В. Коч // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – № 193. – Черкаси: Вид-во ЧДУ імені Б. Хмельницького, 2010. – 166 с. – С. 77–84.
40. Коч Н.В. Когнитивная реальность категории «народ, платящий дань» в восточнославянской концептуально-языковой картине мира / Н.В. Коч // Мовознавчий вісник: зб. наук. праць ЧНУ імені Богдана Хмельницького / [відп. ред. Г.І. Мартинова]. – Черкаси, 2010. – 302 с. – Вип. 11. – С. 258–264.
41. Коч Н.В. Когнитивно-лингвистическое исследование концептообразующих лексем в диахронии и фоновые знания / Н.В. Коч // Східнослов'янська філологія: зб. наук. праць. Серія «Мовознавство». – Горловка: ГДПІМ, 2010. – Вип. 18. – 380 с. – С. 119–129.
42. Коч Н.В. Концептообразующая историческая лексика в свете трансформационной семантики / Н.В. Коч // Нова філологія: зб. наук. праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – № 37. – 304 с. – С. 35–41.
43. Коч Н.В. Метафора как средство медиации в бинарных концептах / Н.В. Коч // Мова і культура (Науковий журнал). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2010. – 424 с. – Вип. 13. – т. IV (140). – С. 5–12.
44. Коч Н.В. Опыт исследования «слов» и «вещей» в диахронии / Н.В. Коч // Фундаментальные и прикладные исследования в системе образования: сб. научн. трудов VIII Международной научно-практической конференции (заочной) (26.02.

- 2010) / [отв. ред. Н.Н. Болдырев]. – Тамбов: ТГУ имени Г.Р. Державина, 2010. – 307 с. – С. 158–161.
45. Коч Н.В. Прецедентные тексты в структуре концепта и дискурса / Н.В. Коч // Наукові записки ЛНУ. Серія «Філологічні науки»: зб. наук. праць. – Луганськ: Видавництво державного закладу «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 492 с. – Вип. IX. – С. 360–371.
46. Коч Н.В. Семантическое развитие концептообразующих номинаций в диахроническом аспекте (репрезентативность категории «гады» в восточнославянской концептуально-языковой картине мира) / Н.В. Коч // Лінгвістичні студії: збірник наукових праць / [за ред. А.П. Загнітка]. – Донецьк: ДонНУ, 2010 – 361 с. – Вип. № 21. – С. 25–32.
47. Пруткая Н.В. К вопросу об изучении концептов в диахронии / Н.В. Пруткая // Известия ТГУ имени Ф. Скорины. – Гомель: ГДУ, 2010. – Вып. 4 (61). – 210 с. – С. 113–121.
48. Пруткая Н.В. Когнитивная и языковая зооморфная метафора как фактор освоения человеком окружающей действительности / Н.В. Пруткая // Веснік БГУ. Сер. 3 «Філологія. Педагогіка. Псіхалогія». – Брест: БГУ, 2010. – Вып. 1. – 172 с. – С. 21–31.
49. Пруткая Н.В. Роль концептообразующей лексики фрагмента действительности «животный мир» в становлении христианской картины мира восточных славян / Н.В. Пруткая // Веснік ГрДУ імя Я. Купалы. Серія 3 «Філологія. Педагогіка. Псіхалогія». – Вып. 2 (98). – Гродно: ГрДУ, 2010. – 176 с. – С. 22–26.
50. Пруткая Н.В. Семантика ключевого слова концепта: диахронический и синхронический подходы / Н.В. Пруткая // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство: Міжвузівський збірник наукових статей / [за ред. В.А. Зарви]. – Бердянськ: Вид-во БДУ, 2010. – 232 с. – Вип. V. – Ч. II. – С. 87–96.
51. Коч Н.В. Концептуальная значимость морфем в диахронии / Н.В. Коч // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство: Міжвузівський збірник наукових статей / [за ред. В.А. Зарви]. – Бердянськ: Вид-во БДУ, 2011. – 264 с. – Вип. VI. – Ч. I. – С. 162–172.

АНОТАЦІЯ

Коч Н.В. Фауноніми у концептуальній картині світу східних слов'ян XI–XVII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальностей: 10.02.01 «українська мова»; 10.02.02 «російська мова». – Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2011.

Дисертація присвячена дослідженню концептосфери східних слов'ян, презентованої у пам'ятках писемності XI–XVII ст. фаунонімами та концептуально суміжними з ними лексемами.

У науковій праці описано концептологічну модель східнослов'янської картини світу, яка включає фрагмент дійсності «фауна» у його зовнішній, соціальній, і внутрішній, психологічній, взаємодії з фрагментом «світ людини», а також

досліджено у семантико-когнітивному аспекті архаїчні мовні одиниці як засоби презентації змісту концептів та категорій.

Модельовання дійсності передбачає наявність структурно бінарних концептів та категорій як ментально-почуттєвих єдностей фундаментальних семантичних опозицій. Пам'ятки східнослов'янської писемності XI–XVII ст. фіксують багаточисельні приклади архаїчних лексем на позначення тварин та інших об'єктів дійсності у функції концептотвірних одиниць поверхневої структури концепту. Вивчення концептів та їх презентацій у діячності сприяє більш глибокому пізнанню процесів формування і становлення концептуалізації етнічної та національної ментальності.

Ключові слова: східнослов'янська картина світу, концептосфера, бінарна модель, бінарний концепт, бінарна категорія, семантична опозиція, діячний концепт, синхронний концепт, ахронічний концепт, концептотвірні номінації, фауноніми.

АННОТАЦІЯ

Коч Н.В. Фаунонимы в концептуальной картине мира восточных славян XI–XVII вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальностям: 10.02.01 «украинский язык»; 10.02.02 «русский язык». – Киев: Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, 2011.

Обобщение и систематизация принципов и механизмов манифестации знаний в мышлении и языке применительно к фаунонимам доказывает возможность реконструкции общевосточнославянской концептуальной картины мира в совокупности ее разноплановых фрагментов, центральными из которых являются взаимодействующие комплексы «человек» и «животное». Находящийся в культурном пространстве человек организует вокруг себя различные концептосферы, включающие религиозные, естественнонаучные, бытовые и иные представления о действительности. Модели архаичных концептосфер воссоздают деятельность человека, а также его внутренний мир, спроецированный на моделируемые объекты. Фрагмент действительности «животный мир», органически вошедший в самые различные концептосферы, от сугубо материальных до идеальных, отражает глубинные связи человека с природой.

В диссертации предпринята попытка реконструкции концептологической модели картины мира восточных славян XI–XVII вв., манифестирующей взаимоотношения человека и природы в рамках противопоставления ЧЕЛОВЕК – ЖИВОТНОЕ. Бинарный гиперконцепт ЧЕЛОВЕК/ЖИВОТНОЕ и его субконцепты, сформированные на основе фундаментальных природных и культурных опозиций универсального характера, исследуются с помощью семантико-когнитивного анализа лексем на культурологическом фоне истории восточнославянской общности.

Обращение в работе к концептам и категориям, выражающим представление человека о животном мире, неслучайно. Фрагмент действительности «животный

мир» являлся одним из наиболее значимых отрезков реальности для древнего человека. Изучение развития концептуализации знаний необходимо начинать с истории формирования категорий и концептов прагматического характера. Именно такие ментальные комплексы явились основой создания лингвокультурных концептов, обобщающих опыт жизнедеятельности человека и представляющих как коллективное, так и индивидуальное сознание, особым образом отраженное в языке.

В настоящее время назрела необходимость выяснения вопроса: каким образом историческая лексика, активно участвующая в процессе концептуализации и членения действительности, отражает многовековые процессы познания мира и манифестирует действительность. В качестве иллюстративного материала, объясняющего механизмы «наивной» категоризации и концептуализации реальности, выбраны фаунонимы, так как результаты материальной деятельности людей, зафиксированные в номинациях животных, имеют непосредственное отношение к фактам духовной культуры. Фаунонимы понимаются как лексические единицы в первичном и вторичных значениях и их производные, называющие представителей фауны, а также отражающие различные процессы и состояния, связанные с жизнью животных и жизнедеятельностью людей, направленной на освоение природы. Концептуальный анализ предполагает выявление фаунистических сем, которые экстраполируют свое значение на информационное поле соответствующего концепта, не только в семантической структуре фаунонимов, но и их концептуальных «партнеров». Концептуальные представления о животном мире отражают как зооморфную, так и антропоморфную картины мира. Номинированная фаунистическая система метафорически и метонимически передает способ организации человеческого общества и его социального опыта.

Впервые историческая лексика презентирована как объект одновременного изучения сравнительно-исторического языкознания, лингвокультурологии и когнитивной лингвистики. Привлечение когнитивного подхода к анализу языкового материала, очерченного конкретным хронологическим срезом XI–XVII вв., позволяет представить экспликацию общей концептуально-языковой модели мира восточных славян, выделить когнитивно-языковые универсалии и специфические черты, ставшие в дальнейшем основой национальных картин мира украинцев, русских и белорусов.

В диссертации впервые определяются понятия «диахронический концепт», «синхронический концепт», «ахронический концепт». В связи с этим предлагается трехуровневая категоризация знания, предполагающая различные способы структурирования информации, репрезентируемые специфическими лексическими средствами. Введены новые термины, объединяющие классическую методику анализа исторической лексики и современные методы когнитивной лингвистики: «всерная модель концепта», «бинарный концепт» (описаны его типологические разновидности), «рефрейминг культурного контекста» и др. В работе впервые выделены сущностные признаки базовых единиц концептуальной картины мира восточнославянской общности на примере фрагмента действительности «фауна» в контексте антропоморфной картины мира, выявлены способы их вербализации,

обоснованы принципы и методы когнитивно-лингвистического изучения исторического языкового материала.

Ключевые слова: восточнославянская картина мира, концептосфера, бинарная модель, бинарный концепт, бинарная категория, семантические оппозиции, диахронический концепт, синхронический концепт, ахронический концепт, концептообразующие номинации, фаунонимы.

RESUME

Koch N. Faunonyms in the conceptual picture of the world of the East Slavs of the XI-XVII c.c. – Manuscript.

The dissertation for the Doctor of Philology Degree, specialty: 10.02.01. «the Ukrainian language»; 10.02.02 «the Russian language».– Kyiv: National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, 2011.

The dissertation studies the concept sphere of the Eastern Slavs, presented in the written records of the XI-XVII cc. by faunonyms and conceptually related lexemes.

The research describes the conceptological model of the Eastern Slav world picture which includes the fragment of the reality «fauna» in its external, social, and internal, psychological, interaction with the fragment «human being word» and studies in the semantic-cognitive aspect the archaic linguistic units as a means of conceptual content presentation.

Reality modeling requires structural binary concepts and categories as mental-sensual unities of fundamental semantic oppositions. The Eastern Slav written records of the XI-XVII cc. state numerous examples of archaic lexemes denoting animals and other objects of the reality in the function of concept-forming units of surface concept structure. The study of concepts and their presentation in diachrony contributes to a deeper knowledge of the processes of conceptualization and development of ethnic and national mentality conceptualization.

Key-words: the Eastern Slav picture of the world, concept sphere, binary model, binary concept, binary category, semantic opposition, diachronic concept, synchronic concept, achronic concept, concept-forming nominations, faunonyms.

НБ НПУ

100134484

Підписано до друку 21.04.2011 р. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman». Друк на різнографі. Формат 60x90/16.
Автор. арк. 1,9. Замовлення № 282. Тираж 100 прим.

Редакційно-видавничий відділ МНУ ім. В.О.Сухомлинського
54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
т.(0512) 37-88-38; т/ф. (0512) 37-88-15
E-mail: office@mdu.edu.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.

